

ЭГЕ ШКОЛАГА ТЫВА ДЫЛДЫ БАШКЫЛААРЫНЫҢ МЕТОДИКАЗЫ

Кызыл
2020

ФГБОУ ВО «ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ»
КЫЗЫЛДЫҢ БАШКЫ КОЛЛЕДЖИ

ЭГЕ ШКОЛАГА ТЫВА ДЫЛДЫ БАШКЫЛААРЫНЫҢ МЕТОДИКАЗЫ

*Кызылдың башкы колледжинин
44.02.02 “Эге класстарга башкылаары” мергежилдин
сургуулдарынга өөредилге-методиктиг сүме*

Кызыл
2020

УДК 371.3:811
ББК Ш163.44-9
Э17

Тываның күрүне университетинин
өөредилге – методиктиг чөвүлелинин шиитпирин ёзугаар парлаан

Эге школага тыва дылды башкылаарының методиказы
= Методика преподавания родного языка : 44.02.02. Эге класстарга башкылаары мергежилдин сургуулдарына өөрөдилге-методиктиг сүмө / тург. В. Ш. Монгуш, И. Д. Ооржак. – Кызыл : Изд-во ТувГУ, 2020. – 153 ар. – Текст : непосредственный.

ISBN 978-5-91178-188-0

Ук методиктиг сүмө Кызылдың башкы колледжинин эге класстарга башкылаар мергежилдин сургуулдарына шенелде болгаш күрүне практикаларының үезинде таваржы бээр берге айтырыгларны шиитпирлээринге дузалап, тыва дыл кичээлдеринин чамдык теоретиктиг билиглерин болгаш практиктиг сүмелерин берип турар.

Данное учебно-методическое пособие предусмотрено для подготовки студентов образовательного учреждения среднего профессионального образования, обучающихся по специальности 44.02.02. Преподавание в начальных классах Кызылского педагогического колледжа. Предлагаемое учебно-методическое пособие предназначено в помощь студентам выпускных групп данной специальности для практического применения на практике (пробная и преддипломная), в которой основной упор делается на методику преподавания.

Рецензентилер: Дамба Н.Ч., ТКУ – ТывГУ-нуң КПИ-де башкы, доцент, п.э. к
Ховалыг Ө.К., РФ – ның ниити өөрөдилгезинин Хүндүлүг ажылдакчызы, Кызылдың 9 дугаар гимназиясында дээди категорияның эге класстар башкызы.

© Монгуш В.Ш., Ооржак И.Д., 2020
© Тываның күрүне университети, 2020

Эге сөс

Бердинген методиктиг сүме Кызылдың башкы колледжинин 44.02.02 Эге класстарга башкылаары мергежилдиг сургуулдарына шенелде болгаш күрүне практикаларынын үезинде, таваржып болгу дег чамдык берге айтырыгларны ажып эрттеринге даяныр үлегер майык болбушаан, тыва дыл кичээлдеринин теоретиктиг билиглерин база практиктиг сүмелерин чугулалап көөрүн онзалап айыткан:

- эге класстарга дыл талазы-биле чүнү өөредери болгаш оон хемчээлин тодарадыры;

- дыл талазы-биле эң-не эргежок чугула таарымчалыг, үре-түннелдиг аргаларны көөрү; эптиг болгаш чаартылгалыг арга-методтарны өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының (ӨФКС) негелделеринге таарыштыр ажыглап билирин чедип алыры;

- өөреникчилернин тыва дыл эртемин өөредиринин талазы-биле билиглерин болгаш чаңчылдарын быжыы-биле шингээдип алырының оруктарын болгаш өөредилгени чедишкинниг боттандыраарының таарымчалыг байдалдарын шиитпирлээри.

Ол ышкаш дараазында айтырыгларны берген:

- эге школага тыва дылды башкылаарының ниити айтырыглары;

- тыва дыл методиказының ужур-утказы, сорулгалары;
- тыва дылды башкылаарына ажыглаар дидактиканың ниити дүрүмнери, методтары болгаш аргалары;

- тыва дылдың өөредилге ажылын аайлап-башкарары, тыва дыл кичээлдеринин хевирлери болгаш тургузуу;

- кичээлдерге ажыглаар көргүзүг херекселдери;
- кичээлдерге ажыглаар бот ажылдарның чамдык хевирлери;

- «Үжүглел» ному-биле ажылдаары, бижекке өөредир мурнунда белеткел ажылдары, үжүглел үезинде чорудар ажылдарның хевирлери, үжүглел соондагы үе.

- эге школага фонетиканы, шын бижилгени, шын адалганы, лексиканы, сөс тургузуун, чугаа

кезектерин, синтаксисти, пунктуацияны өөрөдириниң ужур-дузазы;

- аас болгаш бижимел чугаа сайзырадырының методиказы;

- тыва дылга класстан дашкаар ажылдарны чорударының хевирлери, сорулгалары, негелделери

Бо ажыл сургуулдарга өөрөдилге-методиктиг дуза ному болганда, кезек бүрүзүнүң методиказын кыска, тодазы-биле бээрин оралдашкан. Бөлүктөрүни өөрөнип дооскан соонда практиктиг ажылдарны, онаалгаларны, тестиленни кылыры көрдүнгөн.

Методика-чогаадыкчы эртем, ынчангаш номда бердинген кичээлдерниң хевирлерин, тургузуун, өөрөдилгениң методтарын, аргаларын башкылаашкынга шуут-ла ынчаар ажыглаар деп айытпайн турар, оларны улам-на чогаадыкчы аргаларны тып ажылдаарын башкы бүрүзү оралдажып, өөрөникчилерни бот-тускайлаң ажылдап билиринче угландыар ажылдарның хевирлерин чорудары чугула.

Ук ажылда бердинген практиктиг ажылдар сургуулдарга бот ажылдар кылырынга, шылгалдаларга белеткенип турар үезинде, шенелде кичээлдер эрттирерде болгаш оларга таваржып болгу дег берге айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар.

Номну бижиирде методика эртемнериниң теоретиктиг, практиктиг билиглеринге, билдингир эртемден методистерниң ажылдарынга база республикада эге класс башкыларының практиктиг ажылдарынга болгаш авторлар хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгазынга даянып бижээннер.

І эге. Эге школага тыва дылды башкылаарының ниити айтырыглары

1. Тыва дыл методиказының ужуур-утказы болгаш сорулгалары.

Чаа-чаа билиглерни чедип алырынга, угаан-бодалды сайзырадырынга, күш-ажылга идепкейлиг киржиринге болгаш амыдырал-чуртталгаже шымнып киреринге бодунуң төрөөн дылын билири эргежок чугула. Ынчангаш эге класстарга тыва дылды чугула эртемнерниң санынга кирип турары черле чөптүг. Өөреникчилер бодунуң төрөөн дылын бичиизинден тура билир, ынчалза-даа ооң сөс курлавыры амдыызында чегей, сөстөрни, домактарны литературлуг шын кылдыр тургузуп шыдавас, культурлуг аас болгаш бижимел чугаага чаңчыкпаан болур. Ооң ужурундан уругларның бодунуң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң бүгү талалыг шын башкарып билириниң эге чадазын шингээдиринге, сагыш-сеткилиниң байып, сайзыраарынга, кижизиттинеринге хевирлээри чугула.

Бодун долгандыр турар хүрээлелче бичии уруг чүнү-даа мурнай төрөөн дылынга даянып кирер дээрзин эртемденнер бадыткаан. Төрөөн дылды өөредириниң улуг ужуур-дузазының дугайында алдарлыг улуг педагог К.Д. Ушинский мынча дээн: «Уругга бойдушту кандыг-даа бойдус шинчилекчизи төрөөн дылы дег ынчаар тайылбырлап берип шыдавас, ооң кады турар кижилериниң аажы-чаңын, бодунуң чурттап турар ниитилелиниң, ооң төөгүзүнүң болгаш хөгжүлдезиниң байдалын чаңгыс-даа төөгүчү төрөөн дылы ышкаш кылдыр таныштырып шыдавас». [25, с. 45].

Дыл бодал илередириниң чугула аргазы болурун медресеп билиринге чаңчыктырып, бодунуң төрөөн дылынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун, ооң чаражын эскерип, чугаа нормаларын сагып, ында болуушкуннарны шын тайылбырлап, деңнеп, бөлүктеп, түңнеп, бодунуң бодалдарын хостуг, шын чугаалап (*чижээ: мен бодаарымга.., мээңии-биле алырга..*), түңнеп шыдаар уругларны белеткээри - эге класс башкызының дорт хүлээлгези. Ооң-биле чергелештир өөреникчилерниң чугаазын чаа сөстөр-биле байыдары, улусчу ужуурлар, тыва улустуң аас чогаалын болгаш чечен чогаалды база өске аймак

чоннарның чогаалдарын медреселдиг номчуурунга сонuurгалын улгаттырып, логиктиг угаап боданырын хевирлээри, оларны хуузунда бот – тускайлаң, ниити бөлүкке ажылдап чаңчыктыралы ӨФКС-ның негелдезинге дүүштүр башкының чедип алыр сорулгалары.

Эге школаның уругларының чүгле чугаа сайзырадылгазы эвес, өөреникчи бүрүзүнүн талантызынга, онзагай шынарларынга даянып алгаш, шупту талазы-биле сайзыраңгай уругну белеткээр уjurлуг. Өөреникчинин чажыртыңган талантызын, сонuurгалын оттуралы ӨФКС-ның бир негелдези. Бодунун төрөөн дылынга бок сөстөр ажыглавайн, литературлуг шын чугааланып билир эге школаның доозукчузун белеткээри башкының мурнунда кол негелде.

Кандыг-даа эртемни башкылаарының методиказы педагогика эртеминге хамааржыр. Ол теория кырынга алган билиглеринге даянып алгаш, өөреникчилернин өөредиглиг болгаш кижизидиглиг, база оларны сайзырадыр талазы-биле салдыңган сорулгаларын күүсетпишаан, өөредилгенин бүгү талалыг кылдыныгларын боттандырар.

Тыва дылды башкылаарының методиказы чүнү өөредирил? ону чүге өөредирил? канчаар өөредирил? деп айтырыгларны долузу-биле харыылап турар.

Бир дугаар айтырыгга харыыны программа болгаш өөредилге номнары бээр. Чүге дээрге олар эге школага тыва дыл талазы-биле чүнү өөредирин база оон кайы хире хемчээлин тодарадыр.

Ийиги айтырыгга харыыны тыва дылды өөредиринин сорулгалары айтыр.

Үш дугаар айтырыгга дылды канчаар башкылаарының методтары, аргалары хамааржыр.

Эге школага тыва дыл методиказының кол сорулгалары мындыг:

- тыва дыл методиказының теоретиктиг билиглери болгаш практиктиг чаңчылдары-биле чепсеглээри;
- ӨФКС-ның негелделерин болгаш эге школаның программанын, өөредилге номнарының утка- тургузуун бедик деңнелге билген турарын база оларны уругларга долу чедимчелиг дамчыдып бээри;

- эге класс башкыларын школаларның мурнакчы башкыларының арга-дуржулгазы-биле таныштырып, ӨФКС-ның негелделеринге дүүштүр өөрөдилгениң методтарын, аргаларын чогаадыкчы езу-биле ажыглап шыдаарын чедип алыры;

- өөрөдилге-биле чергелештир уругларны хөй-ниити черинге бодун чараш алдынып билир, бедик культурлуг кижини хевирлээрин боттандыраы.

Эге школага тыва дыл башкылаарының методиказы башкыларның чаартылгалыг мурнакчы дуржулгазын ажыглаарын сүмелеп турар. Ол методиканың чаңгыс черге өскерилге чок турарын болдурбайын, кичээлдерниң деңнелин бедидер арганы берип турар.

Практиктиг ажыл:

1. Бодунуң төрөөн дылын өөренири чүге чугула бооп турарыл?

2. ӨФКС-ның негелдезинге дүүштүр башкының чедип алыр сорулгалары.

3. Тыва дыл методиказының харыылаттынар айтырыглары.

4. Төрөөн дылын өөрөдириниң дугайында К.Д.Ушинский чүү дээнил?

Онаалгалар:

- Төрөөн дылынга бодунуң бодалын хостуг чугаалаарынга, сөс курлавырын байыдарынга кандыг-кандыг аргалар ажыглап болурул? Чижектерин берип тургаш, чугаала.

- ӨФКС-та бердинген билип алыр ужурлуг негелделерге хамаарыштыр чүнү билген турар ужурлугул?

- Тыва дылды башкылаарының ийиги айтырыынга харыыдан бер..

2. Тыва дыл методиказының өске эртемнер-биле харылзаазы

Эге школага өөреникчилерге дыл эртемниң адырларының талазы-биле эге чадага теоретиктиг билиглерни бээр болганда, ниити дыл болгаш тыва дыл эртеми - биле методика дорт

харылзаалыг. Дыл методиказы ниити дыл эртеми-биле сырый холбаалыг болган тудум, ол улам чедимчелиг болуп, дыл эртемінде бар билиглерни өөреникчилерге ханызы-биле дамчыдарын чиигедир.

Тыва дыл методиказы программа болгаш өөредилге номнарының тургузуун, уткаларын сайгарып, теоретиктиг билиглерни өөреникчилерге дамчыдарының методтарын, аргаларын тодарадып, айтып турар болганда, педагогиканың өөредилге аргаларын шинчилээр кезээ-биле сырый харылзаалыг. Кичээлдерниң тургузуун, хевирлерин, оларга негелделерни педагогика эртеми сайгарып, эртем ёзуу-биле ажылдап, шинчилээр, ынчангаш педагогика эртеминиң чедишкиннери, негелделери тус-тус методикаларны улам сайзырадып, ӨФКС-ның негелделеринге дүгжүп турар.

Эге школаның курузунда тыва дылдың теоретиктиг билиглерин шиңгээдирин колдуунда чадаланчак принципке үндезилээн, ынчангаш уругларның тус-тузунда назы-харының аайы-биле класстарга хувааганы психология эртеминиң негелделеринге дүүшкек. Уругларның өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын дүрген шиңгээдип алырының психологтуг үндезиннерин, оларның кичээнгейин, угаап-боданышкынын, чугаазын сайзырадыры, шын бижилгениң мергежил, чанчылдарын хевирлээри дээш өске-даа хереглеттинип турар билиишкиннер, терминнер - психология эртеминиң эртем ёзуу-биле өөренип, шинчилеп турар чугула айтырыглары болур.

Бодун долгандыр турар хүрээлелди шиңгээдип, кижиниң үзел - бодалын, бот-тускайлаң салым-чаяанын хевирлээринге философия эртеми дорт салдарлыг. Философия эртеми кандыг-даа методикаларның методологтуг чугула дөзүн тургузуп, эге школага дылды өөредириниң сорулгаларын тодарадып турар.

Кижиниң угаап-бодаары дыл материалы чокка сайзырап шыдавас деп чүвени философтар база физиологтар эртем ёзуу-биле илередип шынзытканнар, ынчангаш кандыг-даа методика философия эртеми-биле ханы харылзаалыг.

Тыва дыл кичээлдеринге хереглээр мергежилгелерниң сөзүглелдери хөй кезии чечен чогаалдардан алдынган, ол ышкаш уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыры

литература-биле сырый холбаалыг, аңаа хамаарылгалыг бооп турарын херечилеп турар. Ынчангаш бо эртемнер дыл методиказының чаңгыс черге турарын болдурбайн берге, нарын айтырыгларны шиитпирлээринге дузалажып чоруур.

Практиктиг ажыл:

1. Тыва дыл методиказы кайы эртемнер – биле харылзаалыгыл?
2. Кичээлдерниң тургузуун, хевирлерин, оларга негелделерни сайгарып турар болганда кайы эртем-биле холбаалыгыл?
3. Уругларны назы-харының аайы-биле класстарга хувааганы кайы эртемниң негелдезинге дүгжүп турарыл?
4. Уругларның сөс курлавырын байыдары, чугаазының культуразын бедидери кайы эртем-биле холбаалыгыл?

Онаалгалар:

1. Тыва дыл методиказының өске эртемнер- биле харылзаазын бадыткап чугаала.
2. Теоретиктиг билиглерни чадаланчак принципке үндезилээш, уругларның логиктиг боданышкыннарын сайзырадыры кайы эртем-биле харылзаазын чижектерге көргүс?
3. Тыва дыл методиказы программалар болгаш өөредилге номнарының тургузуун, уткаларын сайгарып , айтыр болганда, кайы эртем-биле холбаалыын чижекке бадытка.
4. Кижиниң угаап бодаары дыл материалы чокка сайзырап шыдавас деп чүвени тодарадып турар эртем...

3. Эге школаның тыва дыл программасы

Эге школага хереглээр тыва дыл программасы өөреникчилерге төрөөн дыл талазы-биле шингээдип алыр билиг, мергежил болгаш чаңчылдарның утказын база хемчээлин тодаргай айтыр кол айтыкчы болур. Башкы кижиниң ажылынга эң кол айтыкчызы, сүмелекчизи программа дээрзин башкы кижини бүрүзү билген турар. Календарь-тематиктиг план тургузарда, эң-не баштай программа-биле танышкан турар: класс аайы-биле уругларның хар-назынының, билинге дүүштүр шингээдип алыр ужурлуг билиглеринче башкы кол кичээнгейни угландырып, ону албан сагыыр.

Программага даянып алгаш, бүдүн өөредилге чылынын календарь-тематиктиг планын башкы бүрүзү тургускаш, оон аайы-биле кичээл планын тургускан турар. 1-4 класстарга тыва дыл үстүкү класстарга өөренир тыва дыл эртеминиң белеткел чадазы болур.

Эге школаның программазы өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга, Россия хамаатызының сагыш-сеткил болгаш ниити сайзыралын кижизидериниң Концепциязынга, эге ниити өөредилгениң орус дыл эртемин шиңгээткенинге хамаарышкан түңнелдеринге база Тыва Республиканың эге ниити өөредилгезиниң национал-девискээр кезээн тургузуп турар ийиги салгалдың стандартынга даянып кылдынган.

Эге школаның 1-4 класстарынга чижек тыва дыл программазын А.К.Ойдан-оол, Н.Ч.Дамба, Л.Х.Ооржак, М.Т.Сүдер-оол тургусканнар.

“Тыва дыл” эртеми эге ниити өөредилгениң сорулгаларын, ужур-утказын күүседиринге болгаш эге школаның өөреникчилериниң хамааты бот-туружунуң болгаш делегей көрүүшкүнүнүң хевирлеттинеринге, өөредилгени база бодунуң ажыл-чорудулгазын бүгү талалыг шын организаптап билириниң эге чадазын шиңгээдиринге, сагыш-сеткилиниң байып, сайзыраарынга болгаш кижизиттинеринге аажок улуг салдарлыг.

Программа 3 кезектерден тургустунган:

I. Программаның сорулгалыг кезээ.

II. Программаның ужур-уткалыг кезээ.

III. Программаның организаствыг кезээ.

Программаның сорулгалыг кезээ тайылбыр бижик, тыва дыл эртеминиң ниити характеристиказы, эге школаның өөредилге планында тыва дыл эртеминиң туружу, эге школага тыва дыл эртемин шиңгээткениниң түңнелдери: тодаргай эртемни бүгү талазы-биле шиңгээдири (предметтиг), (өөредилгениң эртемден дашкаар, эртемнер аразының харылзаалы (метапредметтиг) болгаш бот-тускайлаң түңнелдер, эге школага тыва дылды шиңгээдип алганынга хамаарыштыр түңнелдерни хынаарының аргалары болгаш ажылдарның хевирлери деп эгелерлиг.

Программаның ужур-уткалыг кезээ тыва дыл эртемин эге школаның 1-4 класстарында өөредир системалыг курузу, чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың хевирлери, өөредилге чылының түңнели-биле класс бүрүзүнде тыва дыл эртемине хамаарыштыр шиңгээди алган турар билии база 1-4 класстарга тематиктиг планнаашкын деп кезектерлиг.

Программаның организастыг кезээнде тыва дыл эртемин шиңгээдиринге таарымчалыг өөредилге-методиктиг база материал-техниктиг хандырылга деп эге, капсырылгалар кирип турар. [22 , ар. 140].

Практиктиг ажил:

1. Эге школаның тыва дылга чижек программазы кандыг документиленге даянып кылдынганы?
2. Эге школаның тыва дыл программазы каш кезектен тургустунганы?
3. Программаның сорулгалыг кезээнде чүлөр киргенил?

Онаалгалар:

- Школаның өөредилге планында тыва дыл эртеминин туружу программаның кайы кезээнде киргенин чугаала.
- Эге школага тыва дыл эртемин шиңгээткенинин түңнелдерин программалан ушта бижиир.
- Эге ниити өөредилгениң 1- 4 класстарында чижек программаның 2-ги класска сорулгалары.

4. Тыва дылды башкылаарында дидактиканың ниити дүрүмнери

Эге школага тыва дылдың программасында янзы-бүрү бөлүктөри өөредип турда, оларның тус-тузунда хереглээр методиктиг аргалары чаңгыс аай эвес, үргүлчү өскөрлүп турар. Ындыг болганда, башкы ол аргаларны чогадыкчы ёзу-биле боду дилеп тывар ужурулуг. Методиктиг аргалар анаа-ла боду тыптып келбес, педагогиканың болгаш методиканың практикага херек кырында хынаттыган, эртем талазы-биле шынныг дүрүмнеринге (принциптеринге) үндөзилеттинген болур.

Тыва дылды өөрөдириниң принциптери ӨФКС-ның негелделерин күүседиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар:

- *эртемге дүүшкээниниң;*
- *дес-дараалашкынының;*
- *медерелдиг болгаш идепкейлиг шиңгээдириниң;*
- *теорияны практика-биле холбаарының;*
- *билиглерниң быжыының;*
- *көргүзүлүүнүң;*
- *тус-тузунда онзагайын илередип көөрүнүң.*

Бо дүрүмнер аразында удур-дедир холбашкан, өөредилге үезинде аразында харылзаалыг болур.

Эртемге дүүшкээниниң принциви. Дыл эртеминиң талазы-биле өөреникчилерниң ап турар билиглеринде чедир шинчилеттинмээн чүве чок, эртем талазы-биле бадыткаттынган. Эртем бүрүзү турумчаан чурумнуг болур. Бир эвес өөредилге материалдарын дужа-келбиже өөредип туруп бээр чүве болза, оортан быжыг билиг үнмес. Чижээ: 3-кү класска «Чүве ады» деп теманы өөретпейн чыткаш, 4-кү класска «Ат орнун» өөредип болбас. Чүге дээрге «Ат орну» домакка «Чүве адын» солуп чоруур болганда, баштай чүве адын өөреткеш, ооң соонда ат орнун өөредирин эртем чуруму негеп турар. Ынчангаш өөренир тема бүрүзү тускай чурум ёзугаар дес-дараалай тургустунар.

Дес-дараалашкаанының принциви тыва дылдың теориялыг айтырыгларын шиңгээдирин колдуунда дес-дараалашкак (чадаланчак) принцип езугаар өөредирин чугулалап айтып турар. Чаа билигни уругларга өөредирде, билиринден билбезинче, бөдүүнүнден нарынынче шилчип тайылбырлаарын негеп турар принцип. Кандыг-даа теманы тайылбырлаарда, уругларның өөренип эрткен билинге даяныр, ону тепкииш кылыры дес-дараалашкаанының принципвиниң чугула негелдези.

Медерелдиг болгаш идепкейлиг шиңгээдириниң принциви. Хоозун шээжилээшкин өөредилгеге ажык чок, харын-даа хоралыг. Кандыг-бир грамматиктиг дүрүмнү номда бердингенин ёзугаар саат чок чугаалап турза-даа, а практиктиг ажыл үезинде хөй-хөй частырыгларны өөреникчилер кылып, башкының

берген сөзүн падежтерге чазыг чокка өскертип турар хирезинде, домак сайгарып турар үеде, сөстөрниц кандыг падежтерде турарын билбес боор.

Олар өөренип турар темазын хандыр болгаш медреселдиг шингээдип алзын дээш, башкы мындыг чүүлдерни кылыр ужурулуг:

- чаа билигни хандыр, чедингир, билдингир кылдыр тайылбырлаар;

- чаа билигни шингээдип алырынга четчир хире чижектерни уругларга көргүзөр;

- чаа билигге хамаарыштыр хөй санныг аас болгаш бижимел ажылдарны өй-шаанда кылдырар;

- уругларга бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр, түңнелди үндүртүр.

Теорияны практика-биле холбаары. Теория-биле практиканы холбаары - башкылаашкынның амыдырал-биле харылзаазы болур база школага алган билиглерин херек кырында ажыл-амыдыралдың тургустунуп келир янзы-бүрү чорудулгазының үезинде чогулчалыг, шын ажыглап өөрениринче углаары.

Кандыг таварылгада өөреникчинин теоретиктиг билии практика-биле холбаалыг болурул?

- а) алган теоретиктиг билиглерин аас болгаш бижимел чугаага онаалгалар күүседирде саат чокка ажыглап шыдаарының үезинде;

- б) янзы-бүрү бижимел ажылдар күүседип турар үеде шын бижилгениң болгаш бижик демдектеринин талазы-биле алган билиглери бадыткаттынып турар болза;

- в) дылда грамматиктиг дүрүмнернин чижээн тып, көргүзүп билири.

Билиглернин быжыы. Өөредип турар эртемге өөреникчилернин билиин быжыг болдуары-башкының мурнунда салдынган турар чугула сорулгаларның бирээзи.

Өөреникчилернин билиинин быжыг болуру дараазында чүүлдерден хамааржыр:

- чаа билигни өөреникчилер эки шингээдип алган турар болза;

- ук билигни башкы тайылбырлап турар үеде, өөреникчилер сонугаан турар;

- өөренип турары чаа билиг-биле мурнунда өөренген чүүлдерниң аразында холбааны өөреникчилер билген турар;
- өөренип эрткен чүүлдү таарыштыр катаптаанындан;
- өөреникчилерни дараазында билигни шингээди алырынга чоорту белеткээринден.

Өөредилгени хөлүн эрттир белеңдир, оон ужурундан уругларның угаан-медерелин хандыр ажылдадып, сайзыратпас, өөреникчилерни боттары түңнел үндүрүп чаңчыктырбас чорук билиглерниң быжыг болурунга шаптык болур.

Көргүзүлүүнүн принциви. Шылгараңгай педагогтарның бадыткап турары-биле алырга, уругларга кичээл бүрүзү көргүзүлгү болур ужурлуг. Педагогтарның бо бодалдары амгы үеде өөредилгениң негелделерин хандырып, башкылаашкынның шынарын бедидериниң бир чугула аргазы болу берген.

Көргүзүг херекселдерин кичээлдерге чөптүг ажыглаанындан уругларның бот-тускайлаң боданыр чоруу, кичээнгейи, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраар, өөренип турар эртемнге сонуургалы бедиир.

Тус-тузунда онзагайын илередиң көөрү. Кичээлди эрттирип турар башкы өөреникчилерниң тус-тузунда онзагай байдалын тодарадып көөрү чугула. Өөреникчи бүрүзү бот-боттарынга дөмейлешпес, ылгалдыг, сайзыралы бир дөмей эвес, теманы шингээди алыры чаңгыс аай эвес болур. Оларның аажы-чаңы янзы-бүрү болгулаар: пөрүк, чөпшүл, дедир, кортук, дидим дээш оон-даа өске. Уругларның бо бүгү байдалдарын билип, олар-биле ажылдап тура, кичээлге чорудар ажылдарны өөреникчи бүрүзүнге тус-тузунда таарыштырары чугула.

Практиктиг ажыл:

1. Тыва дыл башкылаашкынында эртем езузу-биле ажыглаттынып турар дүрүмнер.

2. Өөренип турар чүүлүн хандыр шингээди алырын негеп турар дидактиканың дүрүмү.

3. Уругларга кичээл бүрүзү көргүзүлгү болурун негеп турар дүрүм.

4. Кандыг-бир материалды уругларга өөредирде билиринден билбезинче, бөдүүнүндөн нарынынче шилчип тайылбырлаарын негеп турар дидактиканың дүрүмү.

Онаалгалар:

- Башкылаашкынның амыдырал- биле холбаазы болгаш алган теоретиктиг билиглерин практика кырынга ажыглап болурун бадытка.

- Кандыг-бир материалды уругларга өөредирде билиринден билбезинче, бөдүүнүндөн нарынынче шилчип тайылбырлаарын негеп турар дүрүмнү чижектер-биле бадытка.

- Чаа билигни өөреникчилерниң быжыы-биле шиңгээдип алган турар дидактиканың дүрүмүн чижектерден кирип, тайылбырла.

5. Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар методтар болгаш аргалар.

Метод дээрге башкының мурнунда салдынган сорулгаларны теория биле практиканы холбап тургаш, түңнелдиг чедип алырының оруктарын билдилиг тывары.

Эртемге үндөзилеттинген, практикада бадыткаттынган методтар:

Башкының сөзүн чаа билигни тайылбырлаарда-даа, быжыглаашкын, катаптаашкын кичээлдеринге-даа ажыглаар. Өөредир дээн билигни уругларга тода, билдингир, чедингир кылдыр тайылбырлап бээрин *башкының сөзү* дээр.

Башкының сөзү өөреникчилер чалгаарай бээр хире хөй эвес, өйүндө болур ужурлуг, чүгө дизе башкы чугаалап турар үеде, өөреникчилер кичээлге чайгаар-ла идепкей чок дыңнакчылар болу бээр. Утка-шынар-даа, чугааның аян-даа талазы-биле алырга, башкының сөзү өөреникчилерге кандыг-даа таварылгада ханы уткалыг, билдингир, тода, чедингир, үлегерлиг болбушаан, кичээлге кол черни ээлээр ужурлуг.

Беседа - кичээл эрттирериниң база бир кол аргазы. Беседаны чаа билигни тайылбырлаарынга, ону быжыглаарынга, база хынап көөрүнгө ажыглаар. Ооң дузазы-биле бүгү-ле хевирлерниң кичээлдерин чорудуп турар.

Беседа дээрге дылдың кандыг-бир болуушкунун өөреникчилер болгаш башкы демнежип тургаш, тодарадып көргөш, оон чангыс аай шын түңнелди үндүрүп алыры болур. Ооң өске аргалардан ылгалдыг чүүлү өөреникчилерниң кичээлге киржилгезин идепкейжидер, оларның шиңгээдип алган арга,

мергежилдеринин, билиглеринин болгаш чаңчылдарының хире-чергезин дүрген билип алырынга башкыга дузалаар, база шын харыыже оларны углап башкаар. Ынчангаш беседага тодаргай план болгаш тускай сорулгаларлыг айтырыг, харыылар херек. Айтырыгларның шын салдынганындан беседа үезинде класска таарымчалыг ажыл-ишчи байдалдар тургустунуп келир:

а) айтырыг бүрүзү билдингир болгаш тода болур;

б) айтырыгдан шын болгу дег ийи аңгы харыы үнүп келбес ужурлуг;

в) айтырыг чүгле чаңгыс болур;

г) айтырыгның бодунга харыыны киирбес;

д) (ийе, чок, та) деп ийи-чаңгыс сөстөр-биле харыылаар айтырыглар салбас;

е) өөреникчилерниң угаап-боданыр чоруун сайзырадырынче угланган айтырыгларны салыр.

Ынчангаш кандыг-даа хевирлиг кичээлдерге үргүлчү хереглеттинип турар амгы үениң методтарының бирээзи беседа болур.

Хайгаарал методу - грамматика, стилистика, орфография, словарь ажылдары, фразеология дээш дыл өөрөдигезинин өске-даа талаларынга хереглеттинип болур. Чижээ: сөзүглел иштинден дөмейлешкек (төрөл) сөстөр тывар, бир сөстүң каш янзы өскерлип чоруурун, ында домактарның стилин, архаизм (эргижирээн) болгаш неологизм (чаа) сөстөрни хайгаараар дээш өске-даа ажылдарны чорудуп болур.

Хайгаараашкынны тускай сорулгалыг, план ёзугаар чорудар. Ону чоруткан түңнелинде, дылдың кандыг-бир онза байдалдарының, дүрүмнеринин дугайында тодаргай түңнел үндүрер.

Хайгаарал методун кичээлдин кайы-даа кезээнге чорудар. Кол сорулгазы: өөренир дээн чүүлүн уругларның боттарынга хайгаарадып, сайгартпышаан, түңнелди үндүртүр.

Бот ажылдар

Кичээлдерге уругларның бот ажылдарының чугула ужур-дузалыын, оларны үргүлчү чорудуп турар болза, ол башкылаашкынның шынарын экижидеринин база бир аргазы-дыр деп чүүлдү эртемденнер боттарының ажылдарында чырыткан.

Уругларның бот ажылы деп чүл дээрзин педагогика эртемнеринин доктору, профессор Алексей Васильевич Текучев мынчаар тайылбырлап турар: «Уругларның бот ажылдары дээрге өөреникчиден угаанның күженишкенин, чогаадыкчы чоруун болгаш бергелерни ажып эрттерин негээр ажылдар болур» - деп бижээн.

Педагогика эртемнинин доктору, профессор Борис Петрович Есипов бот ажылдың тодарадыын эң-не чоок , чиге, ханы тодараткан: “Бот ажыл дээрге башкының шуут-ла киржилгези чокка айыткан даалганы бердинген үе иштинде күүседир кылдыр берген өөредилге ажылының бир хевири”.

Бот ажылдарның *хевирлери*: өөредиринин, өөредип чаңчыктыраарынын, быжыглаарынын, сайзырадырынын, чогаадырынын, хынаарынын.

Бот ажылдарны кылырының *деңнели*-биле янзылары: хоолгалап, дүжүрүп кылырынын, шинчилээринин, вариантылап тургузарынын, дилеп, тып алырынын.

Бот ажылдарны тус - тузунда кылдыраарынын *чадазы*: ниити бөлүк-биле, бөлүктөп, тус-тузунда, эжеш кылдыраары.

Билиглерни шингээдиپ алырынын аайы-биле: ном-биле ажыл (өөредилге номнарында мергежилгелер, грамматиктиг сайгарылгалар, сөс, домак-биле ажылдар, план тургузары, аттыг болгаш шимчээшкенин чуруктар-биле ажыл), илеткел кылыры, төлевилел тургузары.

Кылдыраарынын хевири-биле: аас болгаш бижимел-биле.

Күүседиринин байдалы-биле (каяа кылдыраары): класска, бажыңга, библиотекага.

Бот ажылдарны кылдыраарынын ужур-дузазы:

а) өөреникчилернин бот-тускайлаң ажылдаарын илередиринге дузалыг;

б) тус-тузунда ажылдап өөрениринин дүрүмүн боттандыраары;

в) өөрениринин даалгаларын аңгылаарын чөпшээреп көөрү;

г) билиглерни шингээдиринин быжыг болгаш медреселдиг болурунга дузалаар.

Бот ажылдарның дузазы-биле шингээдип алган билиглер ханы быжыг болур,чүге дизе уруглар боттары киржиپ, түңнелди үндүрүп турар. Бот ажылдар уругларны бодандыраар, эртемге

сонуургалын бедидер, кичээлге идепкейин көдүрүп, анаа-ла дыннакчы болур чорукту болдурбайн турар.

Индукция болгаш дедукция аргалары Индукция болгаш дедукция аргаларын чаа теманы тайылбырлаарында-даа, ону быжыглап, катаптаашкынны эрттиреринде-даа ажыглап болур.

Индукция аргазы дээрге өөредир чаа билигни башкы баштай чижектер дузазы-биле билиндирип алгаш, ооң соонда дүрүмүн өөреникчилерге дамчыдары.

Чижээ: 4-кү класска «Нарын домак» деп теманы билиндирерде, баштай өөредилге номунда бердинген домактарны сайгарып, утказы-биле ажылды чорудар. Домактарның тургузуун сайгарып көрбүшаан, ооң кол кежигүннерин ылгап тывар. Нарын домак каш бөдүүн домактан тургустунганын илереткеш, оон дүрүм-биле таныштырар.

Индукция аргазы өөреникчилерниң дыл-домаан, угаап боданырын сайзырадырында, оларны идепкейжидеринде улуг ужур-дузалыг.

Дедукция аргазы дээрге чаа материалды тайылбырлаарда, башкы баштай дүрүмүн чугаалааш, ооң соонда чижектерге бадыткап, мергежилгелер кылдырар.

Чижээ: 3 класска «Хуу аттарны шын бижири» деп теманы өөредип тура, баштай дүрүмүн уругларга билиндирер: «Кижилерниң фамилияларын, аттарын, адазының аттарын улуг үжүктөр-биле эгелеп бижиир». [23, ар. 160].

Оон чижектерге көргүзөр: Кара-оол Шолбан Валерьевич, Хомушку Ольга Матпаевна.

Бо ийи арга кайызы-даа ажыктыг, аразында харылзаалыг. Оларны индукция-дедукциялыг кылдыр база ажыглап болур.

Анализ болгаш синтез аргаларын ажыглаары Эге класстарга төрөөн дылын өөредиринде анализ болгаш синтез аргаларын ажыглаары улуг ужур-дузалыг.

Шылгараңгай педагог К.Д.Ушинский анализ, синтез аргаларын эртем ёзуу-биле үндөзилээн.

Анализ аргазы дээрге бүдүн чүвени кезектеп тургаш өөредири. Ылаңгыя бирги класска үннөр болгаш үжүктөр өөренип турар үеде сөстөрүни анализтээри-биле ажыл кол черни ээлеп турар.

Үн анализин кылырда чугаадан домакты, домактан сөстү, сөстен слогтарны, слогтардан үннерни, үннерден чаңгыс үннү адап, дыңнап тургаш ылгап үндүрер.

Чугаа → домак → сөс → слог → үн

Синтез аргазы дээрге аңгы-аңгы кезектерден бүдүн чүүлдү тургузары.

Чижээ: үннүң синтезин кылырда чаңгыс үннү өске үннерге кожуглаар, үннерден, слог, слогтардан сөс, сөстөрдөн домактарны чугаалап, дыңнап тургаш тургузар бис.

үннер → слогтар → сөс → домак → чугаа

Аңгы-аңгы үжүктөрнүн үннерин бергеш, олардан бүдүн сөс тургузар (з-е-р-э - эзер)

Хөй санның янзы-бүрү мергежилгелерни өөреникчилер чүглө синтез болгаш анализ аргаларының дузазы-биле кылып турарлар.

Бо аргаларның дузазы-биле өөреникчилер өөренип турар темазының иштинде кол чугула чүүлдерни ылгап тывар база дыка хөй аңгы-аңгы хайгааралдарны чорудар.

Ол ышкаш өөреникчилерниң өөрөнгөн темазынга хамаарыштыр билиин, мергежил чаңчылдарын улам ыңай хевирлеп, сайзырадырынга ажыктыг.

Деңнелге аргазы Өөрөдигени боттандыраарынга деңнелге аргазының улуг ужур-дузалыын эртемден-методистер хөйүнү бижип, практика кырында бадыткап турарлар.

Бо арга өөренир база өөрөткөн билиглерни дүргөн, ханы шингээди алырынга эң-не ажыктыг бооп турар.

Деңнелге аргазы дээрге өөренип турар азы өөрөнгөн билиглериниң аразындан дөмөй чүүлдерни дилеп тыпкаш, оларны деңнеп, дөмөйлээри-дир.

Чижээ: 3-кү класска «Кылыг сөстөриниң үелерге өскерлири» деп теманы өөрөдип тургаш, үелерниң өскерлирин деңнелге аргазы чокка билиндирери берге.

Деңнелге аргазын кичээлдин кайы-даа кезээнге ажыглаар. Ынчангаш башкының талазындан хөй белеткел, ханы билиглиг болуру эргежок чугула.

Практиктиг ажыл:

1. Уругларның ханы, делгем билиглер чедип алырының дөзү чүл?

2. Айтырыг, харыыларга үндезилеттинген метод?

3. Башкының дорт киржилгези чокка бот-тускайлаң ажылдаарын негээр метод?

4. Бүдүн чүвени кезектеп тургаш өөредир арга.

5. Өөредир материалында грамматиктиг демдектерни деңнеп, дөмейлеп көөр арга.

Онаалгалар:

- Дедукция аргазы дээрге...

- Ангы-ангы кезектерден бүдүн чүве тургузар аргага чижектерден бер.

- Ийи уткалыг айтырыг салып болбас дээрзин чижекке көргүс.

- Өөредир дээн чүүлүн баштай чижектер дузазы-биле билиндиргеш, оон дүрүмүн чугаалаар арганың чижектерин бер.

Тестилер:

1. Тыва дылды башкылаарының методиказының харыылаар айтырыглары

- кажан? каяа? чүнү?

- чүнү? кайы хире? канчаар? чүге?

- кайыын? кайнаар? кайыже?

- кымче? чүже? кайнаар?

2. ”Уругга бойдусту кандыг-даа бойдус шинчилекчизи төрөөн дылы дег ынчаар тайылбырлап берип шыдавас...” Кым чугаалааныл?

- В.С. Сухомлинский

- Я.А. Коменский

- А.С. Макаренко

- К.Д. Ушинский.

3. Программа болгаш өөредилге номнары каш дугаар айтырыгның харызын бээрил?

- ийи дугаар

- үш дугаар
- бир дугаар
- шуптузунга харыыны бээр

4. Үш дугаар айтырыгның харыызын кайыын көөрүл?

- дылды башкылаарының методтары, аргалары
- программа болгаш өөредилге номнары
- тыва дылды өөредириниң сорулгалары
- тыва дыл талазы-биле чүнү өөредир

5. Ийи дугаар айтырыгның харыызын кайыын көөрүл?

- дылды башкылаарының методтары, аргалары
- программа болгаш өөредилге номнары
- тыва дылды школага өөредириниң сорулгалары
- тыва дыл талазы-биле чүнү өөредир

6. Тыва дыл методиказының кол сорулгазының бирээзи

- башкыларның мурнакчы арга-дуржулгазы-биле таныштырар
- программа болгаш өөредилгениң сорулгалары - биле
- тыва дылды школага өөредириниң сорулгалары
- тыва дыл талазы-биле чүнү өөредир

7. ӨФКС-ның негелделеринге дүүштүр өөредилгениң методтарын, аргаларын чогаадыкчы езу-биле ажыглап шыдаарын чедип алыры

- эге класс башкызының сорулгазы
- тыва дыл методиказының кол сорулгазы
- өөреникчинин чедип алыр сорулгазы
- школага өөренириниң сорулгазы

8. Уругларның тус-тузунда назы-харының аайы-биле класстарга хувааганы

- педагогика эртеми-биле холбаалыг
- философия эртеми-биле
- психология эртеми-биле
- литература эртеми-биле

9. Методтар ,аргаларны тодарадып айтыр болганда

- психология эртеми-биле холбаалыг
- философия эртеми-биле
- педагогика эртеми-биле
- литература эртеми-биле

10. Литература эртеми-биле сырый холбаалыг

- өөрөдилге номнарының уткаларын, тургузуун сайгарары
- дес-дараалашкак принципке үндезилээни
- программаларның уткасын сайгарары
- сөс курлавырын байыдары

11. Философия эртеми-биле сырый холбаалыг

- өөрөдилге номнарының уткаларын, тургузуун сайгарары
- дес-дараалашкак принципке үндезилээни
- материалисти үзел-бодалдарын хевирлээри
- сөс курлавырын байыдары

12. Грамматика талазы-биле теоретиктиг билиглерни бээр болганда...холбаалыг

- психология эртеми-биле
- ниити дыл эртеми - биле
- педагогика эртеми-биле
- литература эртеми-биле

13. Башкы кижиниң ажылынга эң кол айтыкчызы, сүмелекчизи

- программа
- өөрөдилге номнары
- кичээл планы
- календарь планы

14. Календарь-тематиктиг план тургузарда, эң-не баштай..... танышкан турар.

- кыдырааш -биле
- өөрөдилге номнары
- кичээл планы
- программа

15. Эге школаның 1-4 класстарына чижек тыва дыл программазын тургусканнар.

- А.К.Ойдан-оол, Н.Ч.Дамба, Э.Д.Ондар
- А.А.Алдын-оол, Н.Ч.Дамба, Л.З.Монгуш
- А.К.Ойдан-оол, Н.Ч.Дамба, Л.Х.Ооржак, М.Т.Сүдер-оол
- А.А.Алдын-оол, Н.Ч.Дамба, Э.Д.Ондар

16. Чаа билигни уругларга өөрөдирде, билиринден билбезинче шилчип тайылбырлаарын негеп турар дүрүм?

- көргүзүгүлүүнүн
- дес- дараалашкаанынын
- теория биле практиканы холбаарынын
- эртемге дүүшкээнинин

17. Хоозун шээжилээшкин өөрөдилгеге ажык чок. Кайы дүрүмүл?

- көргүзүгүлүүнүн
- дес- дараалашкаанынын
- теорияны практика-биле холбаары
- медреселдинин дүрүмү

18. Чаа билигни өөрөникчилер эки шингээдип алган турар болза.. Кайы дүрүмүл?

- көргүзүгүлүүнүн
- быжыынын
- теорияны практика-биле холбаары
- медреселдинин дүрүмү

19. Кичээлге чорудар ажылдарны өөрөникчи бүрүзүнге тускай хуузуна таарыштыраары. Кайы дүрүмүл?

- көргүзүгүлүүнүн
- теорияны практика-биле холбаары
- тус-тузуна онзагайын илередип көөрү
- медреселдинин дүрүмү

20. Баштай дүрүмүн чугаалааш, ооң соонда чижектерге бадыткап, мергежилгелер кылдырар.

- анализ
- индукция

- дедукция
- бот ажыл

Хыналда ажыл.

Эге школага тыва дылды башкылаарының ниити айтырыгларынга

Вариант I

1. Төрээн дылды өөрөдиринин улуг ужур-дузазының дугайында алдарлыг улуг педагог К.Д. Ушинскийниң чугаазын бодунуң бодалдарың-биле бадыткап чугаала: «Уругга бойдусту кандыг-даа бойдус шинчилекчизи төрээн дылы дег ынчаар тайылбырлап берип шыдавас, ооң кады турар кижилеринин аажы-чааын, бодунуң чурттап турар ниитилелиниң, ооң төөгүзүнүң болгаш хөгжүлдезинин байдалын чаңгыс-даа төөгүчү төрээн дылы ышкаш кылдыр таныштырып шыдавас».

2. Тыва дылды башкылаарының методиказы *чүнү өөрөдирил?*, ону *чүгө өөрөдирил?*, *канчаар өөрөдирил?* деп айтырыгларны долузу-биле харыылап турар болганда, ол айтырыгларны тус-тузунда тодаргай харыыларга бадыткаар.

Вариант II

1. Тыва дыл методиказы өөрөдилге-биле холбаштыр уругларны бүгү талазы-биле кижизидерин боттандыра деп бодалды бодунуң бодап турарың-биле делгеренгей кылдыр илерет.

Эге класстарга тыва дылды чугула эртемнерниң санынга кирип турары улуг ужур-дузалыг. Үндезини чүдел, тодарадып чугаала.

2. Шылгараңгай педагогтарның бадыткап турары-биле алырга, уругларга кичээл бүрүзү көргүзүгүлүг болур ужурлуг. Дидактиканың кайы дүрүмүл? Чүгө ындыг бадыткалды берип турарын бодунуң бодап турарың-биле шынзыт.

II эге. Эге школага тыва дылдың өөредилге ажылын айылап-башкары

1. Өөредилге ажылын планнаары

Школага өөредилге ажылы дээрге чаа билиглерни шиңгээдип алырының база мергежилдер, чаңчылдарны хевирлээрининг талазы-биле тускай айыттынган үениң иштинде башкы биле өөреникчининг кады ажыл-чорудулгазы. Школага өөредилге ажылы планнаашкындан эгелээр. Кичээл – өөредилге ажылының кол кезээ. [15 , ар. 256].

«Кичээл - башкының билиининг деннелининг көрүнчүү, сайзыралының чадазы, тывынгыр чоруунунг көргүзүү» - деп, улуг педагог В.А.Сухомлинский чугаалаан.

Башкылаашкын ажылында колдуунда *календарь план*, *календарь-тематиктиг план* (темалар аайы-биле тургускан) болгаш тодаргай чаңгыс кичээлдинг планын ажыглап турар.

Календарь план (чыл планы) программада бердинген материалдарны улдуңнар аайы-биле айларга, өөредилге неделяларынга үлөп көргүскени болур. Ук планы кылырда өөреникчилернинг дыштанылгаларын, бердинген класста неделяда чыл дургузунда чеже шак барын өөренип көөрү чугула.

Дуржулгалыг методистернинг сүмелеп турары-биле календарь планын эге кезектеринге дараазында чүүлдерни киирер:

- материалды өөредир хуусаазы;
- программада бердингени-биле өөредир материалды темаларга хувааганы;
- чугаа сайзырадылгазынга берген шактар;
- ажыглаар көргүзүг херекселдери.

Бердинген кезектер школаның ниити планы-биле, угланышкынының аайы-биле аңгы база бооп болур.

*Календарь-тематиктиг план*ны тургузарда, башкы бүрүзү программа-биле танышкан турар. Программа дээрге башкының сагыыр ужурлуг чугула документизи.

Программадан аңгыда, өөредилге номнарының утказын болгаш тургузуун ханы билген турар ужурлуг. Программа

езугаар өөрөдилгэ номунга даянып, календарь-тематиктиг планны тургузар.

Календарь-тематиктиг план дээрge программа езугаар өөрөдир дээн тема бүрүзүн улдуңнар аайы-биле тодаргай шактарга хувааганы.

Ону тургузуп турар үеде программа езугаар өөрөдир темаларны шактарга хуваары - чаа билиглeрни шингээттирери, кичээлге чедип алыр өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныглары, өөреникчилерниң кандыг мергежилдерин, чаңчылдарын сайзырадыры, ол темага хамаарыштыр кандыг методтар болгаш аргаларны ажыглаары, бот ажылдарның кандыг хевирлерин болгаш кайы хевирниң көргүзүг херекселдерин хереглээри дээн ышкаш башкылаашкынның чугула айтырыгларын баш удур билип алырынга улуг ужур-дузалыг болур.

Тургустунган календарь-тематиктиг планга даянып, кичээл бүрүзүнге планны бижип эгелээр.

Кичээл планы дээрge башкы кижиниң 40 минута иштинде эрттирер кичээлиниң чорудуун тодаргай бижип көргүскен план болур. Кичээл планын бижири тускай негелделерлиг болур. Ук планга кичээлдиң сорулгаларын, өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын тодаргай айтыр, дерилгезин , чаа билигни шингээдир методтарын, аргаларын, бот ажылдарның кандыг хевирлерин ажыглаарын, кичээлдиң түңнелин, онаалганы канчаар күүседирин, түңнел демдектер салырын көргүзөр.

Кичээл планын тургузарда, календарь-тематиктиг планга даянга, өөреникчилерниң билииниң деңнелин, сонуургалын, идепкейин база эге школага бердинген теманы кайы-хире хемчээлдиг өөрөдирин, анаа хамаарыштыр теория билиглeрин, методиктиг сүмелерни кончуг кичээнгейлиг таныжар апаар. Бердинген темага хамаарыштыр өөрөдир чаа теманың хемчээлин тодарадып тура, кандыг чаа билигни база практиктиг чаңчылды ук кичээлге уруглар алган турарын тодарадыр.

Кичээлдиң сорулгаларын шын тодарадып алыры өөрөдилгениң чедиишкининиң кол үндезини болур. [15 , ар. 256].

Практиктиг ажыл:

1. Календарь-тематиктиг план деп чүл?
2. Кичээл планы деп чүл? Ону тургузар негелделери?
3. Календарь-тематиктиг планны тургузарда баштай чүнүң-биле танышкан турарыл?
4. Календарь-тематиктиг планнын ниити шагын чүге дүүштүр тургузарыл?

Онаалгалар:

- Календарь-тематиктиг планны кажан тургузарын чугаала?
- 2 дугаар класска тыва дылга календарь-тематиктиг пландан тургус.
- Планны тургузуп тура кандыг документиге даянырыл?
- Планга киирер айтырыгларны кайы-хире үе иштинде ажылдаар кылдыр киирерил?

2. Тыва дыл кичээлдериниң хевирлери болгаш тургузуу

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының негелдезин ёзугаар амгы үеде кичээлге кол чүүл өөреникчиниң ажыл-чорудулгазы болур. Кичээл тургузунда башкы өөреникчини бот-тускайлаң ажылдап чаңчыгарыңга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, углап-баштаар.

Кичээл - өөредилге ажылының кол кезээ болганда, өөреникчиниң кылыр ажыл-чорудулгазы тускай айыттыңган үениң иштинде тодаргай негелделерлиг, сорулгаларлыг болур.

Кичээлдин кезектери тус-тузунда аңгы ужур- уткалыг .

Башкылаашкын ажылында ажыглаттынып турар кичээлдерниң тургузуу:

Чаа билигни шингээдиپ алыр кичээл:

1. Кичээлдин организастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилерниң кичээнгейин хаара тудуп алыры, идепкейин көдүрери.

2. Катаптаашкын кезээ.(Билиглерни шилилгелиг тургузары)

3. Кичээлдин сорулгаларын салыры (өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныглары)

4.Чөрүлдээлиг айтырыгны тургузары, өөренир темазын ажыдары

5. Эге быжыглаашкын, билип алган билииниң хыналдазы болгаш түңнели (өөреникчи бодунуң чедиишкинин, чаа чүүлдү билип алганын түңнэри)

6. Дыштанылга минутазы

7. Чаа өөрөнгөн билиглерни быжыглаары

8. Кичээлдин түңнели

9. Бажыңга онаалга бээри.

Чаа билигни шиңгээдип алыр кичээлдин хевири

Чаа билигни шиңгээдир кичээлге белеткенип эгелээрде, башкы кандыг чаа билиглерни уругларга шиңгээттирерин, кандыг методтар, аргаларны хереглээрин, өөреникчинин ажыл-чорудулгазын кандыг янзылыг углап-башкаарын тодарадып, өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныгларының сорулгаларын айтыры чугула. Ооң-биле кады кичээлге кылыр ужурлуг ажылдың утказын билиндирип, сонуургадап, өөреникчинин “кылып шыдаар мен” деп күзели оттуп кээр байдалды чедип алыры.

Кичээлдин организастьыг кезээ (психологтуг белеткели)
өөреникчилернин кичээнгейин хаара тудуп, класска ажылчын байдалды тургузуп алырынга ужур-дузалыг. Кичээлдин бо кезээнге хөй үе-шак чарыгдавайн, кончуг шалыпкын, дүргөн эрттирер. Кичээлдин организастьыг кезээ канчаар эртерил, кичээлдин ниити чорудуу оон хамааржыр.

Катаптаашкын кезээ (билиглерни шилилгелиг тургузары)

Кичээлдин бо кезээн кончуг шалыпкын чорудар. Ооң ужур-утказы болгаш сорулгалары: эрткен кичээлге өөрөнгөн теманын уругларның кайы-хире билип алганын тодарадыр;

бир эвес негелдеге дүүштүр чедир билип албаан болза, немелде тайылбырны башкы чорудуп, теманы кижиги бүрүзүнүн ханы, медреселдиг шиңгээдип алырын чедип алыр; бажыңга берген мергежилгениң күүселдезин хынаар;

уругларның билиинге база мергежилинге үнелел бээр.

Чаа билигни ажыдары – кичээлдин энчугула кезээ.

Чаа билигни тайылбырлаарының негелделери:

- методтарны, аргаларны шын шилип алгаш, тайылбырны логиктиг план езуугаар чорудар;

- дидактиканың принциптеринге даяныр, оларны удуртулга болдулар;
- көргүзүг материалдарын болгаш техниктиг херекселдерни чөп ажыглаар;
- уругларга боданыр үени бээр, оларга түннел үндүртүр;
- тайылбыр доозулганда, ооң кол-кол чүүлдерин түннөп, катаптап чугаалап бээр.

Чаа билигни тайылбырлап тургаш, өөредилге номунда бердинген дүрүмнөр сөзүглелдери-биле өөреникчилерни ажылдадып өөредир. Дүрүмнөр сөзүглелдери-биле уругларны ажылдадып өөредири – тыва дыл башкылаашкынында чугула айтырыгларның бирээзи. Бо айтырыг методикада чаа чүүл эвес-даа болза, чаа теманы уругларга ханы, быжыг билиндирип алырынга чугула үндезин бооп турар.

Практикадан алгаш көөргө, башкылар колдуунда башкының сөзү, беседа, хайгаарал, уругларның бот ажылдары методтарны чаа билигни шингээттиреринге ажыглап турарлар.

Быжыглаашкын кезээ – чаа материалды тайылбырлаан соон дарый чорудар база бир кичээлдин чугула кезектеринин бирээзи. Ону чорударының кол сорулгазы чаа өөрөнгөн материалды ханы, быжыг билип, сактып алыры, өөрөнгөн билиин чаңгыс аайлаары болур. Кичээлдин быжыглаашкын кезээнге ажыглаар бот ажылдарның хевирлери янзы-бүрү, оларны башкы тывынгыр, чогаадыкчы аргаларны шилип тургаш чорудар:

1. Уругларны номда бердинген сөзүглелдер-биле бот-тускайлаң ажылдадыры (номчудар, эдерти чугааладыр, чижектер-биле бадыткадыр, айтырыглар дузазы-биле кол-кол утказын быжыглаар).

2. Өөредилге номнарында темага хамаарыштыр кириген мергежилгелер күүсеттирер. Мергежилгелернин онаалгаларын өскерттип, немеп ап болур. Аргалыг-ла болза “Чүгө?, Чылдагааны чүдел?” деп уругларны бодандырыр айтырыгларны салыр.

3. Грамматиктиг сайгарылгаларның янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар.

4. Аттыг болгаш шимчээшкинниг чуруктар-биле ажылдадыр.

5. Дидактиктиг оюннарны ажыглап тургаш, янзы-бүрү ажылдар чорудар.

6. Тестилер-биле ажыл.

7. Өөрөдиглиг диктантыларның янзы-бүрү хевирлерин кылдырар, оон-даа өске чогаадыкчы ажылдарны ажыглаары негеттинер.

8. Чогаадыг-миниатюра бижиттирер. Үе камнап алып сорулга-биле даяныр сөстөрүни берип болур.

Бот ажылдарны кылдырып дооскаш, башкы кичээлдин быжыглаашкын кезээн түңнөп чугаалаар.

Бажыңга онаалга – өөрөдилгениң бир чугула хевири. Өөрөдилгениң шынары өөреникчилерниң онаалга күүсөдиринден дорт хамаарылгалыг. Чүгө дээрге бажыңга онаалга күүсөдири класска өөрөнгөн билииниң уланчызы, ону катаптааны болур.

Онаалга бээриниң негелделери: бажыңга онаалга хөлүн эрттир берге база чиик эвес болурун башкы таарыштырар. Ону канчаар күүсөдирин өөреникчилерге тайылбырлап бээр, харындаа ону күүсөдириниң үлегерин көргүзөр; онаалганы ыяап-ла күүсөдирин чедип алып; хыналдазын үргүлчү чорудар.

Кичээлдин түңнели башкы биле өөреникчиниң кады демниг ажылдаанының түңнелин илередип, өөреникчиниң кичээлге чүнү кылып шыдаанын медресеп билип, база ооң түңнели кандыг болганынга хамаарыштыр бодунга бот-үнелел бээри. Кичээлдин бо кезээнге өөреникчиниң чедип алган чедишкиннерин илередиринге, оон ыңай чүнү кылырын, кандыг сорулга салып алырын баш бурунгаар тодарадып шыдаптарынга күзели хайныгып кээр байдалды тургузар.

Демдектер салыры - эң нарын, харыысалгалыг ажыл. Демдектерни кичээлдин кайы-даа кезээнге салып болур. Түңнел демдектерни ыяап-ла кичээлдин төнчүзүнде салыр деп айтышкын чок. Ынчалза-даа практикадан алгаш көөрге, уругларның идепкейин көдүрөр, оларны бүдүн кичээлдин дургузунда ажылдадыр сорулга-биле демдектерни кичээлдин төнчүзүнде салыры эптиг бооп турар.

Өөренип эрткен билиг, мергежилдерин катаптаар кичээлдин тургузуу:

1. Кичээлдин организастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилерниң кичээнгейин хаара тудуп алыры, хей-аьдын көдүрери.

2. Катаптаашкын кезээ – билиглерни шилилгелиг тургузары.

3. Чөрүлдээлиг (шиитпирлээр, харыылаары берге айтырыгны тургузары, катаптаар темазын тодарадыры, сорулгаларны салыры.

4. Катаптаар темазынга янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдарның хевирлерин кылдырары.

5. Түңнел катаптаашкын. Бот ажыл – катаптап алган билиглерин түңнээри.

6. Кичээлдин түңнел кезээ. Катаптаан билиглерни хынаары, частырыглар-биле ажылды өөреникчилерниң дузазы-биле чорудары, сайгарылганы кылыры

7. Кичээлдин түңнели.

8. Бажыңга онаалга.

9. Демдектер салыры.

Өөренип эрткен билиг, мергежилдерни катаптаар кичээлдин хевир

Катаптаашкын кичээлин программа езугаар өөредилге чылының эгезинде мурнунда класстарга өөренип эрткен билиглерин катаптаарынга, өөредилге чылының төнчүзүндө бүдүн чыл иштинде өөренип эрткен темаларын катаптаары-биле эрттирер. Оон аңгыда бир бөлүктү, кезекти өөредип дооскаш, аңаа хамаарыштыр чорудар. Башкы катаптаашкынны чорударының бертинде өөреникчилер чүнү эки билип алганын, чүнү чедир билбейн турарын баш бурунгаар билип, белеткенип алган турар.

Катаптаашкын кичээлиниң сорулгазы өөренип эрткен темазынга уругларның билиин улам ханыладып, делгемчидип, түңнөп байыдары болур.

Башкы кичээлди эрттирерде түңнел айтырыгларны шын тургузуп алырынче, бот ажылдарның хевирлерин кайызын шилип ажыглаарын кичээнгейге алыры чугула. Катаптаашкын кичээлинге башкының белеткели, чогаадыкчы чоруу база

уругларның ажыл-чорудулгазын чедимчелиг углап башкарары чугула негеттинер.

Билиг мергежилдерни быжыглаар кичээлдиң тургузуу:

1. Кичээлдиң организастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилерниң кичээнгейин хаара тудуп алыры, хей-аьдын көдүрери.

2. Өөреникчилерниң шиңгээдип алган билиглерин быжыглаары.

3. Быжыглаар темазын тодарадыры, сорулгаларын салыры (шиитпирлээр чүүлдү тодарадыры, харыылаары берге айтырыгны тургузары).

4. Кичээлдиң быжыглаашкын кезээ. Быжыглаар темазынга янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдарны кылдыралы.

5. Кичээлдиң сайгарылгалыг түңнел кезээ.

6. Түңнели (бот үнелел).

7. Бажыңга онаалга .

Өөренип эрткен билиг, мергежилдерни быжыглаар кичээлдиң хевир

Быжыглаашкын кичээлиниң тургузуу катаптаашкын кичээли -биле дөмей, а чүгле сорулгалары аңгы-аңгы. Аңаа чаа билигни өөрөтпөс, өөреникчилерниң билбейн барганы, бергедежи бергени азы берге темаларны тодараткаш, быжыглаар сорулгалыг эрттирер. Башкы быжыглаашкын кичээлин эрттирерде кандыг ажылдар кылырын, оларны кандыг методтар, аргалар-биле быжыглаары чедимчелиг болурун баш удур белеткеп алыры чугула.

Быжыглаашкын кичээлинге өөреникчилерниң кандыг-бир бергедежи бээр айтырыгларынга доктаар, херек болза, немелде тайылбырны чорудары албан.

Хыналда кичээлдиң тургузуу (өөренип эрткен билиглерин хынаар хыналда кичээл):

1. Кичээлдиң организастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилерниң кичээнгейин хаара тудуп алыры, хей-аьдын көдүрери.

2. Хыналда ажылды тодарадыры, сорулгаларын салыры.

3. Белеткел ажылы, башкының эге сөзү.
4. Өөреникчилерниң эрткен темаларының талазы-биле алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хынаары (хыналда ажылды чорудары).
5. Кичээлдин түннели (бот-үнелел)
6. Бажыңга онаалганың тодаргай тайылбыры

Хыналда кичээлдин хевири (өөренип эрткен билиг, мергежилдерин хынаары)

Уругларның өөренип эрткен темаларының талазы-биле алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хынаары-биле эрттирер кичээлди – хыналда кичээл дээр. Аңаа хыналда диктантаыларның, эдертиглерниң янзы-бүрү хевирлери база бердинген болгаш хостуг темаларга чогаадыглар бижири, тестиер-биле ажыл дээш өске-даа бижимел ажылдарның хевирлери хамааржыр. Ол ышкаш уругларны аас-биле айтырар онаалгалыг кичээл, зачет - кичээлдер база эрттирип болур. Хыналда кичээл бүрүзү аңгы сорулгаларлыг болур.

Хыналда кичээлдерни колдуунда бир улуг бөлүктү, теманы өөредип эрткеш, белеткел ажылдарын чоруткан соонда, ынчан эрттирер.

Хыналда кичээлдерниң ужур-дузазы аажок улуг, чүге дизе уругларның чүнү эки шингээди алганын, кымның чүдө “аскап” турарын, чүнү чедир билбээнин, моон соңгаар кайнаар кичээнгей угландырза чугула дээрзин тодарадып алыр. Ол ышкаш хыналда кичээлдер уругларга боданыр арганы берип, бот-тускайлаң ажылдаарыңга, бодунуң туружун илередип билиринге чаңчыктырар.

Өөредилге чылының дургузунда кайы-хире хыналда кичээлдерни чорудары ӨФКС-та айыттыңан негелделерге база календарь-тематиктиг планга дүүштүр башкы боду баш бурунгаар планнап алыр. Частырыглар-биле ажылды чурум езугаар чорутканындан өөреникчинин билиинин деңгели сайзыраар, делгемчиир.

Частырыглар-биле ажылдаар кичээлдин тургузуу:

1. Кичээлдин органиастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилернин кичээнгейин хаара тудуп алыры, хей-аъдын көдүрери.

2. Хыналда ажылды кылганының шынарынга ниити үнелел

3.Хыналда кичээлдин түңнелдери (хыналда ажылда частырыгларның бөлүктери, чедир билбейн барган айтырыгларның немелде тайылбырын чорудары.

4. Хөй частырыгларны кылган өөреникчилер – биле тустунда ажылдаары.

5. Кылган ажылдарны хынаары, үнелээри.

6. Кичээлдин түңнели.

7. Бажыңга онаалга.

Частырыглар-биле ажылды чорудар кичээл

Хыналда кичээлдин соонда частырыглар-биле ажылды чорудар кичээлди албан эрттирер, чүге дээрге ол кылган частырыгларының түңнели-биле өөреникчилернин билбейн барган айтырыгларын, ол ышкаш үргүлчү таваржып турар частырыгларын башкы немей тайылбырлаар, уругларның боттарынга кылган частырыгларынга дүрүмнерни сактып, чижектер дузазы-биле бадыткап билиринге өөредир,чаңчыктырар.

Частырыглар-биле ажылды негелде езугаар чорутканындан өөреникчилернин билиинин деңнели бедиир.

Өөренип эрткен билиглерин чаңгыс аайлаар түңнел кичээлдин тургузуу:

1. Кичээлдин органиастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилернин кичээнгейин хаара тудуп алыры, хей-аъдын көдүрери.

2. Билиглерни шилилгелиг тургузары.

3. Өөренип эрткен билиглерни аайлап, түңнээри.(Чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары)

4. Өөреникчилернин эрткен темаларының талазы-биле алган билиглерин, мергежилдерин,чаңчылдарын түңнээри (түңнел ажылды чорударынга бот ажылдарның хевирлерин кылыры).

5. Өөреникчилерниң шиңгээдип алган билиглерин түңнээри, частырыгларны эдери, частырыглар аайы-биле башкының немелде тайылбыры

6. Кичээлдиң түңнели. Бот - үнелел

7. Бажыңга онаалганың тайылбыры

ӨФКС-ның негелдези – биле билиглерни чаңгыс аайлап, түңнээр кичээлдиң кол сорулгалары: өөреникчилерниң бөлүк темага, кезекке алган билиглерин база өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын кайы-хире хандыр шиңгээдип алганын тодаратпышаан, чаңгыс аайлап түңнээри. Бо хевирниң кичээлинге өөреникчи бүрүзү бот – тускайлаң кичээлдиң ажыл - чорудулгазынга идепкейлиг киришкен турар. Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазы кичээлде бердинген даалгаларны, ажылдарны күүседиринче, бодунга болгаш эштеринге үнелелди кылып билиринче, шиңгээдип алган билиглерин түңнөп сайгарарынче угланган турар.

Холушкак хевирниң кичээлиниң тургузуу:

1. Кичээлдиң органиастыг кезээ (психологтуг белеткел), өөреникчилерниң кичээнгейин хаара тудуп алыры, хей-аьдын көдүрери.

2. Кичээлдиң катаптаашкын кезээ – билиглерни шилилгелиг тургузары.

3. Чаа билиглерни шиңгээдип алыры.(Кайы эртем-биле демнежиپ эрттирерин баш бурунгаар планнап алыр).

4. Эге быжыглаашкын. Чаа билиглерни билип алганының баштайгы хыналдазы

5. Түңнел быжыглаашкын

6. Өөреникчилерниң шиңгээдип алган билиглерин хынаары, частырыгларны эдери, частырыглар аайы-биле башкының немелде тайылбыры

7. Кичээлдиң түңнели. Бот - үнелел

8. Бажыңга онаалганың тайылбыры

Холушкак хевирниң кичээли:

Бо хевирниң кичээлинге кичээлдиң дараазында кезектери кирген турар: чаа теманы тайылбырлаар кезээ, катаптаашкын,

быжыглаашкын, хыналда кезээ, түннел болгаш бажыңга онаалга.

Чаңгыс аай эвес хевирниң кичээли Амгы үеде үениң негелдезинге дүүштүр башкыларның мурнунда чаа-чаа сорулгалар салдынып, башкылаашкынның деңнелин бедидип, өөредилгени чедимчелиг чорудар дээш, янзы-бүрү методтарны, аргаларны ажыглап, чаңгыс аай эвес хевирниң кичээлдерин эрттирип турар апарган.

Бо хевирниң кичээлдери башкының болгаш өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазын чогаадыкчы, сагынгыр-тывынгыр ёзу-биле чорудар.

Чаңгыс аай эвес хевирниң кичээлиниң утка-тургузуу янзы-бүрү: чаа билиглер бээриниң, өөреникчилерниң билиин хынаарының, түннел кичээлдер, аян-чорук кичээли, тоол - кичээли, кичээл-маргылдаа, оюн-кичээл, кичээл-викторина, сагынгыр-тывынгырларның кичээли, концерт-кичээл, кичээл-аукцион, кичээл-бенефис, кичээл-барымдаа, кичээл-турнир, кичээл-кейс база янзы-бүрү теледамчыдылгаларга үндезилеп тургускан кичээлдер дээш оон-даа өске.

Кичээлге ажыглаар кылдыр шилиттинген материалдар (өөредиглиг, дидактикиг оюннар, ырылар, шүлүктер, үлегер домактар, тывызыктар, тоолдардан, чечен чугаалардан үзүндүлөр) кичээлдин сорулгазын чедип алырынче угланган турар ужурлуг.

Чамдык таварылгаларда башкы өөреникчилерниң кичээнгейин өскээр чардыктырып, кичээлдин өөредиглиг утказын утгуп, өске угланыышкынныг ажылдааш туруп бээр чоруктарны болдурбас ужурлуг.

Чаңгыс аай эвес хевирниң кичээлин эрттирип турар үеде, өөреникчилерниң сонuurгалы чаңчылчаан кичээлдерге бодаарга бедик болур. Ынчангаш бо кичээлдерге башкының харысаалгалыг белеткенири чугула. Белеткел чокка чаңгыс аай эвес хевирниң кичээлин башкы үре-түңнелдиг эрттирип шыдавас.

Кичээлдің технологтуг картазы

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының негелдезин ёзугаар кичээлдің технологтуг картазы – башкылаашкын ажылында чаа чүүл. Ол башкы биле өөреникчиниң аразында ажыл-чорудулганы бедидер, сайзырадыр чижек план конспект болур.

Чаңчылчаан кичээл планындан технологтуг картаның ылгалы тургузуунда. Ону тускай таблица ёзугаар чорудар. Технологтуг карта ийи кезектен тургустунар: эгези, кичээлдің чорудуу. Технологтуг картаның эгези чаңчылчаан кичээл планы- биле дөмей, кичээлдің ниити чүүлдерин айтыр: кичээлдің темазы, хевири, сорулгалары, өөренип эрткен билиглерин шиңгээткениниң түннелдерин (бот-тускайлаң, эртемнер-биле чергелештир болгаш эртемнерни бүгү талалыг шиңгээдир кылдыныгларының түннелдерин, угаап –шиңгээдирин сайзырадырын тодаргай айтыр, кичээлге ажыглаар дериг-херекселдерни чыскаап бижиир.

Ооң соон дарый таблицаны кезектерге чаргаш, эрттирер кичээлди кезектер аайы-биле бижип эгелээр. Таблицага албан турар кезектер – башкының күүседир ужурлуг ажыл-чорудулгазы болгаш өөреникчилерниң күүседир ужурлуг ажыл-чорудулгазы база өөредилгениң бүгү-талалыг кылдыныглары

Кичээлдің технологтуг картазы дараазында кезектерден тургустунар:

- кичээлдің кезектери;
- кичээлдің тургузуу;
- башкының күүседир ужурлуг ажыл-чорудулгазы;
- өөреникчилерниң күүседир ужурлуг ажыл-чорудулгазы;
- өөредилгениң бүгү-талалыг кылдыныглары.

Башкының ажыл-чорудулгазынга өөреникчилерниң дузазы-биле кичээлдің сорулгаларын салыры, шиитпирлээр айтырыгны (проблеманы) тургузары, мурнунда өөрөнгөн темалар-биле чаа шиңгээдир билигни холбап, сайгарылгалыг тайылбырны чорудары, кичээлдің кезектер аайы-биле түннелдер үндүрери, бажыңга онаалганың тодаргай тайылбыры хамааржыр.

Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазы кичээлде бердинген даалгаларны күүседиринче, бот үнелелди кылып билиринче,

шингээдип алган билиглэрин түннөп сайгарарынче угланган болур.

Технологтуг карталарны шуут-ла бердинген үлегер езугаар тургузары албан эвес, ону кандыг хевирлиг кылып алыры башкы бүрүзүнүн чогаадыкчы чоруундан хамааржыр.

Практиктиг ажыл:

1. Кичээлдер кандыг-кандыг хевирлерге чарлып турарыл?
2. Чаа билигни шингээдир кичээлдин өске кичээлдерден ылгалы?
3. Чаа билигни шингээдир кичээлдин кол кезээ?
4. Кичээлдин технологтуг картазы кандыг кезектерден тургустунган болурул?

Онаалга:

- 4 дугаар класска «Чүве аттарының падежтерге өскерлири» – деп темага кичээлдин технологтуг картазын тургус.
- Чаа билигни шингээдир кичээлдин кол кезээ?
- Катаптаашкын кичээлинин тургузуун бижи.
- Хыналда ажыл кичээлинин тургузуун чугаала.
- Частырыглар-биле ажылдаар кичээлдин тургузуун чижектер – биле бадытка.

3. Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар көргүзүг херекселдери

Кичээлге техниктиг херекселдер ажыглаары уругларның сонургалын оттуруп, идепкейжидер. Көргүзүг херекселдерин янзы-бүрү сорулгалар-биле ажыглаар: өөренип эрткенин катаптаарынга, чаа билигни өөредирде база шингээдип алган билиин быжыглаары-биле.

Башкының чугаалап турар чүүлүн тода сактып алыры-биле тайылбырның утказынга дүгжүр чурукту шилип алыр. Чурукту көргүзүп турда, уруг көөрүндөн өске, дыңнап, чугаалап база турар болгаш теманы шингээдип алыры чиигээр.

Амгы үеде башкыга көргүзүг материалдарын ажыглаарынга информастыг техника улуг ужур-дузалыг. Олар чүгле көөр эвес, үнүн бижидип, улуг эвес кино тырттырып, тааржыр ыры-хөгжүмүн боттары шилип, боттарының ажылдап турары

темазынга дүгжүр чуруктарны кылып азы дилеп тып ап болур аргалыг.

Көргүзүг херекселдери кылдыр ажыглаар чуруктарны шилиирде, оларның темага дүгжүрүн өөренип көөр. Кичээлде чурук-ла ажыглаарым ол дээш, эндерик, хөй санныг кылдыр көргүзүп туруп бербес. Чурукту көргүскеш, уругларның боданырын углап-баштап, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынче кичээнгейни салыр.

Эге школага көргүзүг херекселдери өөренип туары темазын билип алырынга улуг уjur-дузалыг. Көргүзүг херекселдери өөреникчилерниң сонуургалын көдүрүп, кичээнгейин бедидер. Чаа билигни тайылбырлаарынга чурук-биле ажыл көргүзүг материалдарының аразындан кол черни ээлеп турар.

Аттыг болгаш шимчээшкинниг чуруктар-биле ажыл
Кичээлге чурукту башкы үш чүүл сорулга-биле ажыглаар:

- Уругларның чугаазын, угаанын, көөрүнүн медресин сайзырадырынга;

- Уругларны чараш чүүлду эскерип билиринге болгаш төлептиг чорукка кижизидеринге;

- Башкы-биле уругларның аразын чоокшулаштырып, бот-боттарын дүрген билчип, таныжарынга.

«Чуруктар көргүзери болгаш ону эдerti чугаалаары уруглар-биле башкының аразында чоокшулажырының эң дээрe аргазы» - деп, улуг педагог К. Д. Ушинский чугаалаан.[25 , с. 45].

Бо сорулгалар аразында тудуш харылзаалыг болгаш кандыг-бир чурукту сайгарып турда, олар шупту киржип, тус-тузунда уругларның сонуургалы тодазы-биле илереп турар кылдыр ажылдаар. Уругларга чурукту көргүзүп, айтырыглар салып, домактар тургускаш, ол домактарга үндезилеп алгаш, чугаа тургустурар. Уругларның билбес сестери турар болза, тайылбырын кылып, оларның утказын билиндирер.

Чугаа сайзырадылгазынга ажыглаар чуруктарны канчаар шилип алырыл?

Чуруктуң утказы белен, бөдүүн, солун, домактар, чугаа тургузарынга таарышкан болур.

Уругларның амыдыралын илередип турар азы оларның амыдыралынга чоок, таныыры, билир чүвелерин көргүскен,

ында чураан болуушкуннар оларның херек кырында дуржулгага көрүп эрткен чүүлдерин чураан чуруктар болза эки.

Шимчээшкнниг, болуушкуннуг чуруктар уругларның сонuurгалын көдүрер.

Кичээлдерде ажыглаар чуруктар тода, көскү, өңнүг болур.

Чурукта көргүзүп турар чүүл уругларның эстетиктиг кижизидилгезин сайзырадырынга уjur-дузалыг.

Чурук-биле ажылдаарының негелделери мындыг:

- Херек болза эгезинде кыска беседа чорудар;
- Чурукту ыт чокка иштинде топтап көөрү;
- Чурукта чураан болуушкуннарга айтырыглар салыры;
- Чуруктуң утказынга даянып алгаш, уругларның боттарының амыдырал-дуржулгазын сактып чугаалаары;
- Билдинмес сөстер-биле ажыл;
- Чуруктуң болуушкуннарын уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыры-биле улаштыр чогааттыары;
- Чурукка тургускан чугааны бижири, азы 2-3 уругларга чугаалаттыары.

Таблицалар тургузарының негелделери, ону шын ажыглаары
Таблицаларны тургузарда өөренип турары темазынга дүүштүр тургузар. Таблицаларны шын тургузарының кол негелделери:

1. Класста өөреникчилерге шуптузунга көстүп турар уjurлуг;

2. Үжүктерниң хемчээлин таарыштырар;

3. Колдуунда кара, көк, кызыл өңнерни ажыглаар, шокарартып болбас;

4. Таблица арыг-шевер кылдырган турар;

Таблицалар болгаш схемалар кылып турар үеде база домактар сайгарарда, янзы-бүрү шыйыглар ажыглаттынар. Оларның кол-колун көргүзерге:

1. Домак кежигүннерин шыйып турда: кол сөс _____, сөглекчини =====, немелдени -----, тодарадылга ~~~~~, байдал _ _ _ _ _

2. Скобкалар ажыглай бээр.

3. Үжүктер ажыглай бээр: к. с.-кол сөс.

Практиктиг ажыл.:

1. Көргүзүг херекселдеринге чүлөр хамааржырыл?
2. Уругларга көргүзөр чурук кандыг болур ужурлугул?
3. Көргүзүг херекселдеринин чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузазы?

Онаалгалар:

1. Чуруктарны көргүзөринин дугайында К.Д. Ушинский чүү дээнил?
2. Техниктиг херекселдерге чүлөр хамааржырыл?
3. Интерактивчи самбыраның ажыглалын кирибишаан, кичээлдин план-конспектизин тургус.

4. Кичээлдерге ажыглаар өөредиглиг оюннар

Тыва дыл кичээлинге ажыглаар оюннар янзы-бүрү болур. Оларны башкы кажан, каяа ажыглаары кичээлдин чорудуун көрүп тургаш, кирип алып. Оюнну өөреникчилернин хар-назынын көрүп тургаш, оларга таарыштыр шилиир. Оюннарны үениң байдалынга, өөреникчилерни долгандыр болуп турар болуушкуннарның айтырыгларынга хамаарыштыр эрттирип болур. Оюннар чүгле өөренип турар темазынга дүгжүп турар эвес, кижизидиглиг уткалыг база болур.

1. Чижээ: Күзүн куштар чылыг чурттарже ужул чоруп турар үеде «Куштарга дуза» деп оюнну эрттирип болур:

“Чылыг чурттарже куштар ужул чоруп эгелээн, а Тывага кыштаар куштарны адап көрүңерем, уруглар? Олар доңмас кылдыр бис чылыг бажыңчыгаштардан кылып берээлинер» - дээш, самбырада чуруп каан ыяшка чурааш, кезип белеткеп каан куш уяларын (карточка) азып берээлинер (ажылчын карточкаларны куш уяларының хевиринге кылган оон артында өөренип турар темазынга дүүштүр даалганы бижээн). Даалганы күүседиптер болзувусса, ол өөреникчи куш уязын белеткеп, азып бергени ол болур.

Бо оюн чүгле өөренип турар темазынга хамаарышкан эвес, уругларны бойдуска камналгалыг кылдыр, куштарга ынак, оларның уяларын үрөвес кылдыр өөредир.

2. Күзүн тараа ажаалдазының үезинде: «Дүжүт ажаалдазы» деп оюнну ажыглап болур. Самбырада сыпта тарааны аскан.

Мону эрттирер мурнунда «Чартык арбай» деп тоолду кысказы-биле чугаалап бээр, тарааның ажык-дузазын айтырып, беседа чорудар. Сыпта тарааны алгаш (карточка), артында даалганы шын кылган өөреникчи тарааны ажаашкан болур.

Бо оюн өөреникчилерни күш-ажылга ынак кылдыр кижизидип, улуг улустуң ажылын үнелеп билир чорукка өөредир болгаш хлебке камныг болурунга чаңчыктырар.

Оюн “Ногаа ажаакчызы”: Чазын ногаа тарылгазының үезинде үрезиннер шупту холушкаш, огородка күзүн мындыг ногаалар үнүп келген: огурбуз, помидыня, редисвекла, чесулча, тыпуста. Ногааларывыс шын үнүп кээр кылдыр, шын чара олуртур-дур бис, уруглар. (огурец, арбуз, помидор, дыня, редиска, свекла, чеснок, кулча, тыква, капуста – үнүштерниң чуруктарын көргүзүп болур.

Оюннарны чүгле чылдың үелеринге хамаарыштыр эвес, янзы-бүрү байырлалдарга таарыштыр база чогаадып ап болур. Чижээ: Башкылар хүнүнге хамаарыштыр боодал чечектер кылыры, Шериг-далай хүнүнге сылдысчыгаштарны оолдарга белекке бээри, Чаа-чылда шивижигешке ойнаарактарны азары дээн ышкаш. Кичээлдерде ажыглаар оюнну шилип алыры башкы кижиниң чогаадыкчы тывынгыр-сагынгыр чоруундан хамааржыр. Янзы-бүрү теледамчыдылгаларда оюннарны кичээлге ажыглаары-биле таарыштыр чогаадып ап болур.

Өөредиглиг оюнну кичээл үезинде кылып чорудуп турар онаалгалары чаңгыс аайланы бербезин дээш, уругларның өөренип турар материалынче сонuurгалын улгаттырар дээш, оларны бичии дыштандырып алыр сорулгалыг эртирип турар. Кичээлге оюннар эмин эртир узап, өөреникчилерни шимээн үндүрер, өскээр чардыга бээрин болдурбас ужурлуг. Оюн ажыглаар дээш, кичээлдин темазынга дүүшпес, уругларның билбези оюнну ажыглавас. Ол-ла чаңгыс оюнну кичээл санында ажыглап туруп бербес.

Өөредиглиг оюннар Оюн-школа назыны четпээн уругларның кол ажыл чорудулгазы. Школага өөренип эгелээн үезинде оларның оюнга сонuurгалы читпес.Өөредилгеге бодаарга кол эвес-даа бол, ооң-биле кады ийиги чергениң кылдыр артып каар. Уругларның оюннарга сонuurгалын башкылар өөредилгеге ажыглап, оларны кичээлдерге кирип, чамдыкта кичээлдин хөй

кезиинде безин чорудуп турар. Кичээлге оюннар билиглерни быжыглаарының база бир кол аргазы кылдыр ажыглаттынар.

Өөредиглиг оюннар үезинде уруглар өске эштери-биле харылзажып, чугаалажыр болгаш оларның чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузазы улуг. Чижээ: Бирги класска «Садыг» деп оюн үезинде «садып алыкчы» «садыгжыдан» херек барааннарының өртөөн, размерин, шынарын айтыргылаар, а «садыгжы» айтырыгларга харыылап, барааннарын көргүзөр. Ындыг рольдуг оюннар үезинде уруглар бодунуң бот-тускайлаң киржилгези дээш сагыш човап, ролюн күзелдии-биле кызып ойнаанындан оларның чугаазы сайзыраарынга дузалаар.

Өөренип тура, кичээлдин кайы-бир кезээнде маргылдаалыг оюннар уругларның сонуггалын кыптыктырып, кичээлге идепкейлиг киржирин негеп турар. Өөредиглиг оюннарның кижизидиглиг утказы бедик болуп турар: пөрүк, эгениичел уругларны идепкейжидип, боду дээш туржуп билиринге өөредир. Оюн үезинде уруглар шуптузу хаара туттунуп, кичээлге шуут дорт киришпес-даа болза, өөренип турар теманы эштери-биле деңге хайгаарап оар. Оюн уругларны бөлүкке ажылдап өөрениринге кижизидип, эп-найыралдыг болурунга дузалаар, оюн үезинде уруглар бот-боттарын дыңнажып, дузалажып, эштери дээш «аарыыр».

Оюннарның ужур-дузазы:

1. Оюннар дылга өөредириниң база бир аргазы.
2. Материалдың онзагайын барымдаалап, шын чоруттунган оюн уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадырының чаңчылдарын хевирлээр.
3. Оюн өөреникчилерниң угаан ажылын сайзырадыр, өөренип турар эртеминге сонуггалын көдүрер, кичээнгеилиг болурунга өөредир.
4. Оюн уругларның идепкей чогуң ажып эрттериниң бир аргазы.
5. Оюн уругларны чурумнуг, харыысалгалыг болурунга кижизидер.

Оюн бүрүзү тускай сорулгалыг. Оюнну эрттирип тура, башкы өөрөнгө кандыг билиглерин ооң-биле быжыглаар деп турарыл, кандыг мергежилдерни, кандыг чаңчылдарны

сайзырадыр деп турарыл, тодаргай медресеп билип алыры чугула.

Оюнну ушкарып-башкалары Оюнну эгелээринин мурнунда, башкы ону кайы өөренип эрткен материалынга эрттирер деп турарын чугаалаар, кандыг бергедээшкиннер туруп болурун сагындырар. Оюннун сорулгазын дамчыдып, чамдык чүүлдернин үлегерин көргүзүп болур. Оюннун утказын уруглар билип албаанда ону эгелеп болбас. Башкы оюн үезинде оюннун негелделерин сагыырын хынаар.

Оюнну чорудары Таарымча чок сагындырыглар-биле уругларнын бот идепкейин болгаш сонuurгалын бадырбазы-биле башкы эң-не кичээнгейлиг, эки сеткилдиг болуру чугула. Оюнну кичээлдин кайы үезинде чорударын башкы таарыштыр бодап алыр.

Кичээлге оюнну шилип алыры кичээлдин өөредилге-кижизидиглиг сорулгазындан, уругларнын хар-назынындан хамааржыр, оларнын шыдаар шаан барымдаалаар. Шын эвес харыылар турза, оларны ыяттырып, эгендирип туруп бербейн, ынавайн барза албадавайн, эптиг арга-биле оюнче хаара тударын кызыдар.

Оюннун түңнелин үндүрери Оюннун түңнелин башкы үндүрер. Дараазында тиилекчи болур дизе, кайы теманы катаптаарын айтып бээр. Тиилекчилерни чарлап үндүрерде, аштырган бөлүктү чемелеп, буруу шаап болбас. Тиилекчи болган бөлүктү башкы түңнөп чугаалаар, түңнелди үндүрерде бүдүн класс киржип болур.

Оюннарнын шиижиткен макеттерин ажыглаары 1-4 класстарнын өөреникчилеринге чаа тема тайылбырынын үезинде-даа, катаптаашкын, быжыглаашкын кичээлдеринде чүгле бижимел болгаш аас мергежилгелер кылдылары-биле кызыгаарлаттынмайн, тыва аас чогаалын кириштирип тургаш, уругларнын билири чогаалдардан, шүлүктөрдөн үзүндүлери, тоолдарнын, басняларнын маадырларын макет кылгаш, көргүзүг херекселдери кылдыр ажыглаар болза, өөреникчи чүгле ол чогаалдын кыска утказы-биле таныжып алыр эвес, ол оюнга боду киржип, даалгаларны оюннун киржикчизи болуп алгаш, күүседип турар болганда, сонuurгалы улгадыр.

Бндыг оюннарны ажыглаары кичээлди үре-түннелдиг болдуруп, өөреникчилерниң идепкейин бедидип, чаа-чаа чүүлдерни билип алырынче чүткүлдүг болурунче идигни бээр.

Ол оюннарны шилип алырда, кичээлдин сорулгазынга, темазынга дүгжүп турар кылдыр шилип алыры. Чамдык таварылгаларда, шак ол негелдени сагываанындан, кичээлдин шынары кудулап, өөреникчилерниң кичээнгейи теманың кол утказынче эвес, чүгле оюннуң ниити утказынче угланып болур.

Оюннарның чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузасы Кичээлдерге оюннарны уругларны өскээр чардыкпас, шылатпас сорулга-биле кирип турар. Кичээлге ажыглаар оюнну уругларның өөредип турары темазынга дүүштүр углап-баштап эрттирер. Сактып алыры берге темаларны база оюн дузасы-биле эрттириптер болза, уруглар теманы чиик шингээдиپ алыр. Оюннуң дузасы-биле бердинген даалгалар уругларның сөс курлавырын байыдар, чогаадыкчы байдалын сайзырадыр, шын литературлуг дылга чугааланырынга чаңчыктырар. Кичээлге оюннар ажыглаары класска таарымчалыг психологтуг байдалды тургузарынга эптиг, уругларның ажыл үезинде идепкейжи болурун негеп, өөренип турары эртеминге сонuurгалын оттурар.

Дидактиктиг оюннар уругларны янзы-бүрү талазы-биле сайзыраарынга, алган билиин практика кырынга ажыглап билиринге, өөредилгениң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазын аайлап-башкараарынга ажыглаар.

Кижизидилгелиг уткалыг оюннар уругларны корум-чурумга өөрениринге чаңчыктырар, бот-боттарың хүндүлежиринге, бичиилерге дуза чедиреринге кижизидер.

Сайзырадылгыг оюннар өөреникчилерниң кичээнгейлиг болурун, материалды сактып алырын, чогаадыкчы чоруун, ажылга эптиг аргаларны дилеп тыварынга, салдыгган сорулгазын чедип алырынга, бурунгаар көрүштүг болурунга чаңчыктырар.

Долгандыр турар амыдырал-биле холбаалыг оюннар уругларны бот-боттарының аразында чугаалажып, билиринге, бот-тускайлаң, бурунгаар чүткүлдүг болурунга, бөлүкке ажылдап билиринге чаңчыктырар.

Оюнну эгезинден төнчүзүңге чедир канчаар ойнаарың уруглар билген турар;

- Аргалыг болза уруг бүрүзү оюнга киришкен турар;
- Оюннуң түңнелин “шын” үндүрер;
- Оюннуң онаалгалары беленинден бергезинче деп дүрүмге чагыртпышаан, аңгы-аңгы хевирлерге турза-даа чаңгыс түңнелге чедип кээр арганы бээр;
- Оюннуң утказы өөренип турары материалынга даянган турар.

Оюнну эгелээр мурнунда башкының тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап алырын чедип алыр.

Оюн уругларның угаан ажылын сайзырадырынга (кроссворд, ребус, чайнворд), шынчы, эш-өөрзүрек, дидим, сагынгыр-тывынгыр, харыысалгалыг болурунга, эштериниң бодалын дыңнап, олар-биле сүмележиپ билирнге, бодунуң, эштериниң кылган ажылын үнелеп билиринге чанчыктырар.

Практиктиг ажыл:

1. Кичээлге ажыглаар оюннуң ужур-дуказы.
2. Чылдың үелеринге таарыштыр кандыг оюннар ажыглаарыл?
3. Өөренип турар темазынга дүүштүр оюнну щилип алыры.
4. Оюннарның чугаа сайзырадылгазынга ужур-дуказы.

Онаалгалар:

1. Өөредиглиг оюннарның кижизидиглиг ужур-дуказын чижектерге чугаала.
2. Оюнга онаалгаларны канчаар бээрин тайылбырла.
3. 3 дугаар класска «Чүве ады» деп темага оюндан тургус.

5. Эге школага сула шимчээшкиннерни чорудары

Эге класска бичии уругларның шыдамы болгаш кичээнгейи шоолуг эвес. Ол уругларның назы-хар, мага-бот талазы-биле өзүп оран шаа болгаш психологтуг онзагай байдалы-биле тайылбырлаттынар.

Уруглар кичээл үезинде башкының чугаазын кичээнгейлиг дыңнап эгелезе-даа, 10-15 хире минута эрткенде, ол-бо талаже шимчеп, кичээнгейи чардыгып эгелээрлер. Ылаңгыя 1-ги класска келген уруглар могап-туруучал. Уругларның могаачал

болгаш шимченгир байдалын чидирери-биле сула шимчээшкиннерни чорудары албан. А класс өрүлээн тудум, сула шимчээшкиннерниң хевирлери янзы-бүрү, а чамдыкта өөренип турар темазынга чагырткан-даа туруп болур. Сула шимчээшкинни кичээлдин кайы үезинде чорударын башкы өөренип турар темазының аар-бергезин көрүп тургаш, кайы-даа үеде чорудуп болур.

Сула шимчээшкиннерни эрттирериниң негелделери: Сула шимчээшкиннерниң хевирлери янзы-бүрү болур. Уругларның шылай бээриниң эге чадазында-ла сула шимчээшкинни эрттирери чугула. Чүгө дизе могап шылаашкын уругларның өөредилгеже хөөн чок болурунга чаңчыктырар болгаш эки түннел бербес. Уругларның хар-назынынга таарыштыр шилип алып. Кичээлдин кайы үезинде чорударын өөренип көөр.

Сула шимчээшкиннерниң хевирлери: мага-боттуң туруп шылаанынга чорудуп болур; хол-буттуң шылаанынга чорудар, карактарның шылаанынга; дыңнаарынга; дурт-сынынга; тынышка.

1-ги класска бижилгениң баштайгы кичээлдеринден эгелээш-ле бөдүүн сула шимчээшкиннерни чорудар. Чижээ: «М» деп үннүн үжүүн өөредип тургаш чорудуп болур сула шимчээшкин:

Мөңгө кылаштап-ла олурган.

Мөөгү тып алган.

Бир мөөгү, ийи мөөгү, үш мөөгү дээш оон-даа өске.

Үжүктөр бижий берген үеден эгелеп-ле мындыг хевирниң сула шимчээшкиннерин кылдырып болур. Чижээ:

1. Бижик бижээн холдарывыс, бичии када дыштанзыннар.

1, 2,3; -1,2,3.(салааларга аңгы-аңгы шимчээшкиннер кылдырар).

2.Эзиржигеш. (Улуг салаа-биле айтыр салааны кожа туткаш, ортузунда салааны айтыр салаа кырынга салып алгаш, билектен шимчедир. «Ийе» дээрге харыызынга өрү-куду шимчедир, а «чок» дээрге оң - солагай талаларже шимчедир.

- Эзиржигеш чем чиксеп турар бе? (Ийе)

- Эзиржигеш ойнаксап турар бе? (Чок)

3. Салаалар баштарынга.

(Чаъс дымырадып эгелээн, чаъс кудуп эгелээн).

Чамдык дуржулгалыг башкылар сула шимчээшкиннерни эрттирерде чоннуң аас чогаалын ажыглап, бичии уругларның сонuurгалын оттуруп, кичээнгейин хаара тудуп ап турарлар. Чижээ: Матпаадыр – паштаныр, Бажы-Курлуг – малдаар, Ортаа – Мерген- от салыр, Уваа - Шээжек – уран шевер, Бичии – Бөөвей бирик көөр, кылбас, тутпас чүвези чок, Кызыл Маадыр алышкылар.

Ылаңгыя 1-ги класстың уруглары кыска тургузуглуг, оюнчугаш хевирлиг бижиттинген шүлүктээн сула шимчээшкиннерниң кылдыныгларын көргүзүп тургаш, күүседиринге ынактар. Чижээ: Арбай тараам магалыг, (туруп келгеш кылаштаар), аккыр хоюг далганныг, адыжымга шоңнап – шоңнап (маңнаар), ша-даа четпейн, челбий каапкаш, (челбиир), дагын катап уруп алгаш, далганналдыр тутсуптар мен. 1, 2, 3; -1, 2, 3; -1, 2, 3.

Бирги класска кандыг-даа аажы-чаңныг уруглар келир, оларның эгезинде багай чаңын каап, дидим, бодунга бүзүрээр, ыткыр харыылаптар кылдыр өөредип алырынга сула шимчээшкиннер улуг идигни бээр.

Сула шимчээшкиннер уругларның чүгле могап-шылаанындан чардыктырар эвес, харын-даа уругларның чугаа-домаан сайзырадырынга ажык-дузалыг бооп турар.

Ынчангаш башкы сула шимчээшкиннерни чогаадыкчы ёзу-биле бодунуң клазының ниити деңнелинге таарыштыр тып, шилип, чогаадып алыр.

Практиктиг ажыл:

1. Сула шимчээшкиннерниң хевирлери?
2. Сула шимчээшкиннерни эрттирериниң негелделери.
3. Сула шимчээшкиннерниң чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузазы.

Онаалгалар:

- Сула шимчээшкиннерни кичээлге каш катап эрттирерин тайылбырла.
- 2-ги класска чорудар сула шимчээшкинниң чижээн бер.
- Сула шимчээшкиннерни канчаар эрттирериниң чижектерин бер.

6. *Класс самбыразын ажыглаары*

Класс самбыразы-башкының кыдыраажы болур. Өөреникчилерниң кыдыраажы кандыг турзун деп негеп турарыл, башкы самбыраны ынчаар долдурар. Бирги класска самбыраны ийи кезекке чарып каан турар. Чапсар санында өөреникчилер самбыраны арыглап каапкан турарын чедип алыр. А самбырага бижип турар үеде, кыдыраашты канчаар долдурарыл, самбыраны база-ла ол негелде-биле долдурар. Ай, хүнүн самбыраның ортузунга бижири, абзацты сагыыр, самбыраның шөлүн камныы-биле ажыглаар, одуругларны эрттир, шавыштыр биживес. Самбыра аштаар пөс кезээде арыг, шык турза эки. Башкылар самбырага көргүзүг херекселдерин магнит-биле чышпыр иттирип каары эптиг болуп турар.

Самбырада бижип турар чүүл артыккы парталарда олуруп уругларга көскү болур.

Практиктиг ажыл:

1. Класс самбыразын чүгө ажыглаарыл?
2. Класс самбыразынга негелделер.
3. Самбыраның өңү кандыг болур ужурлугул?

Онаалгалар:

- 1-ги класска класс самбыразын ажыглаарының негелдезин чугаала.

- Класстың самбыразынга көргүзүг херекселдерин канчаар азарын тайылбырла.

7. *Тыва дыл кичээлин сайгарары*

Кичээл нарын болгаш хөй талалалыг. Ынчангаш ону сайгарары белен эвес айтырыг болуп турар.

Кичээлдин шынары чүгле чаа билигни шингээди алырындан хамааржыр эвес, кижизидилге айтырыгларын шиитпирлээринден база хамааржыр.

Кичээлди шын үнелеп көөрдө, ону кезектерге чарып тургаш сайгарар. Кичээлди сайгарарынга хамааржыр чүүлдер: оон

утказы, тургузуу, ону эрттирген методиказы, башкының болгаш өөреникчилерниң кичээлге байдалы, ооң түңнели.

Кичээлди сайгарып турар үеде, дараазында айтырыгларның харызын үндүрерин оралдажыр:

1. Кичээлдин темазы, сорулгалары чүл? Шын салдынган бе?

Кичээлге чаа билигни шиңгээдип алырынче идепкейин көдүрери.

Чаа билигни ажытканы

Кичээлдин хевиринге база тургузуунга үнелел

Ооң тургузуу, тус-тус кезектериниң харылзаазы, дараалашкаа

Кичээлдин үезин башкының шын ажыглааны

3. Кичээлдин утказы

1. Чаа материалды башкының билири, программа-биле дүүшкээ, чаа билигниң эртемге үндөзилеттингени, тодарадыгны билири, терминнерни шын ажыглааны, өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныглары күүсеткени.

2. Кичээлдин кижизидилгелиг талалары, кижизидилге айтырыгларын шиитпирлээни, амыдырал-биле холбааны.

3. Башкының чугаа культуразы, классты удуртуп шыдаары.

4. Кичээлдин методиктиг талалары: Чаа билигни тайылбырлаарда башкының шилип алган методтары, аргалары Дидактиканың принциптерин ажыглааны. Өөренип эрткени материал-биле холбааны, уругларның бот ажылдарының хевирлери, боданыр арга-шинээн сайзыратканы, бот – тускайлаң ажылдааны. Онаалга бээриниң методу. Кичээлдин ниити түңнели.

Көргүзүг херекселдерин ажыглааны?

Уругларны сайзырадыр талазы-биле кандыг ажылдар кылып чоруттунганы?

Өөрөдилге номун ажыглаан методу база өске эртемнер-биле харылзаштырганы.

Өөреникчилерниң кичээлге идепкейлии, оларның идепкейин көдүрер дээш башкының кылган ажылы.

Башкының чугаа-дылының таарымчалы, билдингир, тодазы.

Бо бүгүнү өөренип көрүп, кичээнгейге алып болза, кичээл бедик деңгелге эрттип, уругларның билии быжыг, кичээлге сонuurгалы бедик болур.

Бодунга бот үнелел бээри.

Практиктиг ажыл:

1. Кичээлди кажан сайгарарыл?
2. Кичээлдиң сорулгалары шын салдынганын канчап билип алырыл?
3. Кичээл план-биле шын эрттиртинген бе?
4. Кичээлге көргүзүг херекселдери ажыглаан бе?

Онаалгалар:

- Кичээлге ажыглаар арга-методтарның хевирлерин тайылбырла.
- Кичээлдиң дерилгези кандыг болур ужурлугул?
- Уругларны сайзырадыр талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунган турарын чугаала.
- Кичээлдиң бот үнелелин канчаар кылырын тайылбырла.

Тестилер:

1. Школага өөредилге ажылы чүдөн эгелээрил?
 - кичээлден
 - коңгадан
 - календарь-тематиктиг пландан
 - номдан
2. Календарь-тематиктиг план деп чүл?
 - журнал
 - башкының ажылын хүн бүрүде планнап алыр документ
 - кыдырааш
 - кичээл планны
3. Календарь-тематиктиг планны тургузуп тура, айтырыгларны кайыын алырыл?
 - номдан
 - программадан
 - журналдан
 - өөреникчилер айтып бээр

4. Календарь-тематиктиг планнын шактарын чүгө дүүштүр салырыл?

- расписаниеге
- өөредилге планында берген шактарга
- календарьга
- кичээл эрттирип турар хүннүң шактарынга

5. Кичээлге бот үнелелди кажан чорударыл?

- кичээл эгезинде
- организастыг кезээнде
- кичээлдин төнчүзүнде
- дараазында кичээлде

6. Көргүзүг херекселдеринге чүлөр хамааржырыл?

- самбыра
- чуруктар
- башкы
- кыдырааш
-

7. Уругларга көргүзөр чурук кандыг болур ужурлугул?

- өңнүг, көскү
- бичии
- шокар
- өң чок

8. Техниктиг херекселдерге чүлөр хамааржырыл?

- компьютер
- демир-үжүк
- ном
- сандай

9. Интерактивчи самбыраны кажан ажыглаарыл?

- кичээл төнчүзүнде
- кичээл үезинде
- чапсарда
- экскурсия үезинде

10. Чурук-биле ажыл үезинде уруглар чүнүң-биле холбап чугааланырыл?

- боттарының амыдыралы-биле
- номчаан ному-биле
- башкының сүмези-биле
- өөрлериниң чижектери-биле

11. Оюннарның чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузазы?

- ойнап тургаш халыыр
- ойнап тургаш ырлажыр
- роль аайы-биле чугаалажыр
- оюнну тайылбырлап чугаалаар

12. Өөредиглиг оюннарның кижизидиглиг утказы?

- номчуп өөредир
- оюннарны шилииринге өөредир
- бөлүкке бот-боттары дээш сагыш човаарынга

чаңчыктырар

- теманы эки шингээдип алыр

13. Календарь-тематиктиг планнарны кажан тургузарыл?

- ийиги семестрде
- беш айда
- өөредилге төнчүзүндө
- сентябрь 1-ге чедир

14. Календарь-тематиктиг планга салыр шактарны кайыын ап алырыл?

- журналдан
- өөредилге планындан
- программадан
- ӨФКС-дан

15. Календарь-тематиктиг планны тургузарда баштай чүнүң-биле танышкан турарыл?

- эштери-биле
- ном-биле
- программа-биле
- башкы-биле

16.Класс самбыразын чүгө ажыглаарыл?

- аштап-арыглаар дээш
- тайылбырга ажыглаар дээш
- чапсарда уруглар чуруттунзун дээш
- анаа көөр дээш

17.Самбыраның өңү кандыг болур ужурлугул?

- кызыл
- көк
- ногаан
- сарыг

18.Самбыраны долдуарының негелдези?

- чүгле солагай талазынга бижиир
- чүгле оң талазынга бижиир
- кыдыраашты долдуарының негелдези-биле долдуар
- журнал-биле дөмей

19.Көргүзүг херекселдерин самбырага канчаар азарыл?

- чуруун хая көрүндүр
- артында өөреникчилерге көскү кылдыр
- чүгле чартыын көзүлдүр
- шуут аспас

20.Кичээлди кажан сайгарарыл?

- кичээл үезинде
- кичээл төнерге
- кичээл эгелевээнде
- кичээл ортузунда

Хыналда ажыл

Кичээл планын ӨФКС –ның негелделерин сагып тургаш тургузар.

вариант I

○ 2 дугаар класска: « Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдек (ъ)» - деп темага чаа хевирниң кичээл планын тургус.

вариант II

○ 3 дугаар класска уругларның чугаазын сайзырадырынга илеткелден кыл

III эге. Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар бот ажылдарның чамдык хевирлери

Кичээлдерге бот ажылдарны кылдырары

Кичээлдерге ажыглаар бот ажылдарны өөреникчилерге кылдырары дээрге оларны кичээлге чаа билигни шингээттиреринин үезинде алган билиглерин быжыглаарының бир хевири болур. Ооң-биле чергелештир уругларның бот-тускайлаң ажылдап билирин чедип алыры. А өөредилгени бот-тускайлаң шингээдип алзын дээш, башкы дараазында сорулгаларны салыр ужурлуг. Өөредилге үезинде уругларның бот-тускайлаң ажылдаарын чедип алыры дээрге ӨФКС-түн негелдези. “Бот-тускайлаң ажылдап билири – уругларны боттарынга бүзүрээр, бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер болурунга улуг дузалыг” – деп, улуг педагог К.Д.Ушинский чугаалаан[25 , с. 45], а Л.Н.Толстой мынча дээн: “Бир эвес өөреникчи школага бот-тускайлаң ажылдап өөренип албас, бодунун чогаадыкчы байдалын сайзырадып албас болза, школаны дооскаш, ол чүгле өске улусту өттүнер кижиге болур”.

Эге школадан эгелээш, бот ажылдарны кылдырары, бот-тускайлаң ажылдап билири – кол черни ээлеп турар. Ол уругларның боданырын, аас болгаш бижимел чугаазын, сайзырадырынга идигни бербишаан, өөренип эрткенин сактып алырынга, ону хынап, быжыглаарындан аңгыда, оларның сонuurгалын оттуарынга дузалаар.

Бот-тускайлаң шиитпирлээр айтырыгларлыг ажылдарны кылып тура, өөреникчилер хайгаарап, деңнелгелерни, сайгарылгаларны кылып, дөмейлештирип, түннеп, аайлаштырып, угаап бодаарының чаңчылдарынга өөренирлер.

Өөреникчилер бот ажыл үезинде чүгле программа материалындан аңгыда:

1. Ном-биле ажылдап өөренир.

2. Кылыр ажылында кол чүүлдү ылгаар.
3. Бодунуң бодалын аас болгаш бижимел чугаага долү, шын илередип өөренир.
4. Өөрөнгөн чүүлүн шүүштүрүп, бөлүктөп тывар.
5. Кылып турар ажылынга түңнел үндүрүп билир кылдыр өөренирлер.
6. Бот-тускайлаң база бөлүккө ажылдап өөренир.
7. Алган билиглерин практика кырынга ажыглап билген турар.
8. Өөреникчилер бот ажыл үезинде өскээр чардыкпайын, ажылдаар үезин камнап өөрениринге чаңчыгарлар. Бот ажылдарның үрө-түңнелдиг болуру башкының шын удуртулгазындан хамааржыр.

Практиктиг ажыл:

1. Кичээлдерге бот ажылдарны кылдыраранының негелделери.
2. Бот ажылдарның хевирлери.

Онаалагалар:

- 3-кү класска сан аттарын өөредиринге ажыглаар бот ажылдың чижектерин бер.
- “Бот-тускайлаң ажылдап билири – уругларны боттарынга бүзүрээр, бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер болурунга улуг дузалыг” – дээн, К.Д.Ушинскийниң чугаазын тайылбырла.

1. Мергежилгелерни кылдырары

Мергежилге дыл башкылаарынга үргүлчү хереглеттинер методтарның бирээзи болур. Ынчалза-даа ооң кайы-хире ажыктыг болуру ону методика-биле быжырымчалыг, хөй янзылыг кылдыр тургусканындан болгаш канчаар күүседиринден хамааржыр.

Дылдың материалдарын херек кырынга шиңгээдип алып талазы-биле мергежилгелер улуг ужур-дузалыг. Мергежилге бүрүзү өөреникчилерге грамматиканың кандыг-бир дүрүмүн быжыглап, чаңчыктырар талазы-биле тускай сорулгалыг болур.

Мергежилге кылып турар үеде, уруглар дылдың болуушкуннарын хайгаарап, ону херек кырынга эскерип

өөренир. Ооң түннелинде уруглар чүгө ынчаар биживес, мынчаар бижиир, ынчаар чугаалавас, мынчаар чугаалаарыл дээр дугайында эртем ёзузун үндезилээн түннелдерге бүзүрөп, боттарының билиин быжыглаар. Чижээ: морфологияга хамаарышкан мергежилге: Чассыг, хуусаа деп сөстөрнүн шын бижиирин тайылбырлаар: чассыг-укталган сөс, чаш-дазыл, сыг-чогаадылга кожумаа, чаш+сыг=чассыг—ажык эвес үннерниң аяннажышкыны (ассимиляция) болганы—биле ш деп үн с че шилчий берген.

Хуусаа-чүвө ады, укталбаан дөс, ажык эвес үжүктөрнү дөске дакпырлай биживес.

Мергежилгелерни тыва дыл программасының кандыг-даа кезээнге (фонетика, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация) хамаарыштыр чорудуп болур. Мергежилгелер аас болгаш бижимел-даа болгулаар. Мергежилгелерни дидактиканың негелдезин ёзугаар беленинден бергезинче, бөдүүнүндөн нарынынче өөредилге номунда киирген. Оларны класска-даа, бажыңга-даа кылыр кылдыр таарыштыр кылган.

Эге школада тыва дыл талазы-биле хереглеп турар мергежилгелерниң чамдык хевирлери:

1. Чаңгыс дазылдыг сөстөрнү тывар, кезектерге чарар. Дөмейлежиپ турар ниити кезээн тыпкаш, тайылбырлаар.

2. Домакта (сөстөрдө) кадыг, чымчак ажык үннерни аңгы-аңгы шыйыглар—биле шыяр.

3. Домакта сөстөрнүн долу морфологтуг сайгарылгазын чорудар (сөс тургузуунга, чугаа кезектеринге).

4. Домактын долу синтаксистиг сайгарылгазын чорудар (домак кежигүнүңгө, домактын хевиринге).

5. Делгеренгей эвес домактарны делгеренгей кылдыр тургузар.

6. Берген домакта домак кежигүнү болгаш домак кежигүнү эвес сөстөрнү ылгаар.

7. Словарылыг ажилдарга хамаарышкан мергежилгелер.

8. Домакта айыткан сөстөрнү чоок уткалыг сөстөр - биле (синонимнер) солуур.

9. Кандыг-бир дүрүмгө чижектер тыптырар.

10. Берген чижектерден дүрүмнөр үндүрөр.

11.Кандыг-бир чүүлдү дүжүрүп бижээш, демдектерин шын салыр.

Мергежилгелер ийи хевирлиг:

а) өөредилге номунда бердинген мергежилгелер.

б) башкыларның боттарының чогаадып тургусканы мергежилгелер.

Практиктиг ажыл:

1. Мергежилгелерниң ужур-дузасы.

2. Мергежилгелерни кылдыарынын сорулгалары.

3. Дүрүм-биле мергежилгелерниң аразында харылзаазы.

4. Мергежилгелерниң хевирлери.

Онаалгалар:

○ Мергежилгелерниң чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузазын чугаала.

○ Мергежилгелерни кылдырар негелделерин тайылбырла.

○ 2 дугаар класска «Демдек ады» деп теманы өөредип тура кылдырар мергежилгелерниң чижээн көргүс.

2. Грамматиктиг сайгарылгалар

Грамматиктиг сайгарылга тыва дыл талазы-биле билиг, мергежил болгаш чаңчылдарны өөредир чугула арга. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырынга, төрөөн дылынга камныг, сонуургалдыг болурунга, дыл материалын болгаш чугааны хайгаарап өөредиринге эге школага тыва дыл кичээлдеринге грамматиктиг сайгарылгаларны чорудары чугула ужур-дузалыг. Грамматиктиг сайгарылгалар, бирээде, өөреникчилерниң алган теория материалын шингээдип, ону практика кырынга ажыглаарынга чаңчыктырар, ийиде, уругларның логиктиг боданыышкынын сайзыратпышаан, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр. Чижээ: өөреникчилер башкының удуртулгазы-биле сайгарылганы кылып тургаш берген сөзүглелиниң иштинден фонетиктиг, лексиктиг, грамматиктиг болуушкуннарны тайылбырлаар (үннерни, сөстөрни, оларның уткаларын болгаш кезектерин, сөс каттыжыышкыннарын, домактарны, оларның утказын болгаш хевирин, кежигүннерин) илередир, оларның долу шынарын тодарадыр.

Өөренип турган материалының дүрүмнерин, тодарадыгларын, оларны катаптаар, чижектерин өөреникчилерниң медерелинге чедирер, чаа билигни эки быжыглап, шиңгээттирер талазы-биле грамматиктиг сайгарылгалар өөреникчилерниң билиин хынаарының чугула чепсээ.

Тодаргай кылыр ажылдың сорулгалары-биле *сайгарылгалар* хемчээлиниң болгаш күүседириниң аайы-биле аңгы болур: долу эвес база долу, аас болгаш бижимел сайгарылгалар.

Долу эвес сайгарылганы дыл материалының чүгле кайы-бир шынар-демдээн илередирде ажыглаар. Чижээ: фонетиктиг сайгарылганың долу эвес хевири- сөстүң үннери биле үжүктериниң дүгжүп турары азы чүгле ажык үннерниң сайгарылгазы бооп болур. Долу сайгарылганы тыва дылдың кайы-бир улуг кезээнге хамаарышкан билиглерин катаптаарда база оларны чаңгыс айлап, бөлүктээрде ажыглаар.

Грамматиктиг сайгарылгаларның кол хевирлери:

1. *Фонетиктиг сайгарылга* сөстүң үн тургузуун – үннерниң, үжүктерниң санын, ажык болгаш ажык эвес үннерниң характеристиказын, слогтарның санын, хевирлерин, ударениезин, үн болуушкуннарының онзагайын тодарадыры.

2. *Шын адалга сайгарылгазы*. Чугаада үннерниң, үннер каттыжыышкыннарының, сөстөрниң, оларның хевирлериниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының (өөреникчилерниң чугаазында частырыгларны эдер база оларны болдурбазы-биле) характеристиказын көргүзөр сайгарылга.

Ону чорударының уjur-дузазы:

- өөреникчилер литературлуг тыва дылдың шын адалгазының нормаларын шиңгээдир, чугаа культуразын бедидер;

- сөстөрниң болгаш домактарның грамматиктиг хевирлерин, оларның тургузуун шиңгээдип алыр;

- шын бижилге талазы-биле мергежил, чаңчылдарын быжыглаар, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазын сайзырадыр.

3. *Орфографтыг сайгарылга* чугааны графиктиг аргалар (улуг болгаш бичии үжүк, тудуштур, аңгы азы дефистеп бижири, сөстү көжүрерде шыйыг) дузазы-биле көргүзөр сайгарылганың хевири. Ук сайгарылга өөреникчилерни

бижимел чугаа культуразында, шын бижиир мергежил болгаш чаңчылдарга өөрөдир.

4. *Лексиктиг сайгарылга* дээрге сөстүң лексиктиг утказының, ону ажыглаарының онзагайын болгаш тывылган угун тайылбырлап, илередири

5. *Сөс тургузуунуң сайгарылгазы* дээрге сөстүң тургустунган уткалыг кезектерин (дазыл, дөс, чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары) тодарадыры.

6. *Сөс чогаадылгазының сайгарылгазы* сөстүң укталган азы укталбаанын, бир эвес укталган болза, сөс чогаадылгазының кандыг аргазы-биле тургустунганын илередириниң хевири. Ук сайгарылганың ужур-утказы тыва дылдың сөс курлавырының байыыр аргаларынының дугайында өөреникчилерниң билиглерин болгаш сөстү шын ажыглаар мергежил , чаңчылын сайзырадыр.

7. *Морфологтуг сайгарылга* бүгү-ле чугаа кезектериниң болгаш оларның грамматиктиг демдектериниң тайылбыры. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылырда, оларны чаңчыл езугаар үш грамматиктиг демдээниң аайы-биле чорудар: чугаа кезээниң ниити утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг ужур-дузазы.

8. *Синтаксистиг сайгарылга* сөс каттыжышкыннарының, бөдүүн, нарын болгаш дорт чугаалыг нарын домактарның утказын болгаш тургузуун тодарадыр хевири.

9. *Пунктуастыг сайгарылга* домакта бижик демдектерин тайылбырлаар грамматиктиг сайгарылганың хевири. [11 , ар. 82].

Грамматиктиг сайгарылгаларны кылдырып турар үеде башкы дараазында хүлээлгелерни күүседир ужурлуг:

- өөреникчилер дүрүмнү тайылбырлап, ону шынзыдар база бадыткаар кылдыр өөрөдир;

- тайылбырны бадыткаарында хереглеттинер *чүге дизе, чүге дээрге, ынчангаиш, мен бодаарымга* деп сөстөрниң дузазы-биле бодалдың чылдагаанын илередип билирин сайзырадыр;

- чугаалап турар сөстөриниң, домактарының утка-тургузуунче кичээнгейин угландыра;

- оларның чугаазы ном стилиниң монолог хевири деп айытпышаан, угаап-боданырының үлегерин көргүзөр.

Практиктиг ажыл:

1. Грамматиктиг сайгарылганың ужур-дузазы.
2. Грамматиктиг сайгарылгаларның хевирлери.
3. Долу грамматиктиг сайгарылгаларны кажан чорударыл?
4. Фонетиктиг сайгарылганы чорудары.
5. Грамматиктиг сайгарылгалар үезинде башкының хүлээлгелери.

Онаалгалар:

- Шын адалга болгаш бижилгениң сайгарылгазын чорударының чурумун чугаала.
- Лексиктиг сайгарылганы чорударының чижээн көргүс.
- Сөс тургузуунуң талазы-биле сайгарылга кылырының чижээн бер.
- Сөс чогаадылгазының сайгарылгазын кыл.
- Морфологтуг сайгарылганың чижээн көргүс.
- Синтаксистиг, пунктуастыг сайгарылгаларны чорударының чижектерин көргүс.

3.Тестилер-биле ажыл

«Тест» деп сөс англи дылда «шенелде», «хыналда», «шылгалда» дээн уткалыг. Бо сөс азы билиишкин хамааржып чоруур эртемнин аайы-биле алыр болза, ангы-ангы уткаларны илередеп чоруур. Ону чүгле өөредилге шугумунда эвес, эртемнернин өске-даа адырларында калбаа-биле ажыглап турар (техникада, эмнелгеде, ниитилел адырларынын эртемнеринде дээш оон-даа өске.)

Тестилер-биле ажыл дээрге бердинген айтырыгларны бижимел-биле харыылаары. Тестилерге кайы-хире хөй, кандыг хемчээлдиг айтырыглар турары кичээлдин сорулгазындан база өөренип эрткен материалдың байдалындан хамааржыр, оон даалгаларын азы айтырыгларын бир улуг бөлүктү азы теманы, бир бүдүн кезекти-даа өөреткеш, эрттирип болур. Ылаңгыя катаптаашкын база быжыглаашкын кичээлдеринин кайы-даа кезээнге ажыглаары ажыктыг. Бердинген айтырыгларның азы даалгаларның хемчээли эвээш-даа, хөй-даа бооп болур. (10-20

хире, бүдүн кезекке 30-40-даа айтырыгны берип болур). Ону кайы-даа класска, кандыг-даа теманы өөредип тура чорудар.

Тест ийи кезектен тургустунар: хыналда айтырыы болгаш өөреникчинин харыызы.

Тестилернин бердинген айтырыы кыска, тода, билдингир болур. Эге класстарга тестилер – биле ажылдың мындыг хевирлерин чорудуп болур:

- шын харыызын тывар;
- улаштыр каапкан сөстү немээр;
- таарыштыр тургузар;
- билигни тодарадыр.(дүрүмнү төндүр).

2-ги класстан эгелеп, тестилернин бөдүүн хевирлерин шилип кылдылары күзенчиг. Чүге дээрге уруглар бо ажылды кылып чаңчыкпаан болур, а кажан кылып өөрени бээрге, тестилернин хевирлерин, (схемалар, чуруктар дузазы-биле) айтырыгларын нарыыдадып ап болур.

Тестилерни кылдырып тура башкы уругларны:

- шын харыыны шын эвес харыыдан ылгап билиринге өөредир;
- уругларны бот-тускайлаң ажылдап чаңчыгарынга, бодун боду хынаттыгарынга, дүрген угаап боданырынга чаңчыктырар;
- бодунга идегелди, бүзүрелди оттурар, шын түңнөп өөрөдиринге чаңчыктырар.

Башкы тестилернин дузазы-биле хары угда элээн хөй уругларның азы бүдүн класстың билиин хынаптар. Тест кайы темада, кандыг айтырыгны чедир билбезин, кайда чыдып каап турарын тодаргай хынап алырынын база бир эптиг аргазы.

Тестилернин айтырыгларын башкы кижин бодунун чогадыкчы арга-дуржулгазын ажыглап база клазынын билиинин деннелин көргөш, айтырыгларны чиигедип-даа, нарыыдадып-даа ап болур. Эге школадан эгелээш тестилер - биле ажылды чорудары күзенчиг, чүге дээрге амгы үеде өөрөдилге черлеринче киреринин шылгалдалары хөй кезинде бо хевирге эрттирип турары-биле, киреринин шылгалдаларынга белеткел ажылы болуру чугаажок.

Чижээ: 2-ги класска “Үннер болгаш үжүктөр” деп темага ажыглаар чижек-тестилер

1. Тыва дылда шупту _____ ажык үн бар.
а) 8 б) 12 в) 24
2. Бижекке үннернибиле демдеглээр.
а) саннар б) үжүктөр в) үннер
3. Дүрүмнү төндүр. Кыска адаар ажык үннерни
4. Узадыр адаар ажык үннерлиг 4 сөстөн бижи.
5. *Угаангыр* деп сөстө каш үн, каш үжүк барыл?
а) 7 үн, 8 үжүк
б) 8 үн, 8 үжүк
в) 8 үн, 7 үжүк
6. Кайы сөстүн үжүү хөйүл?
а) даайым б) даалы в) дамырак
7. Узадыр адаар ажык үннерлиг сөстөрни айыт
а) ээрем, ээтпек б) эник, элик в) эзим, эзир
8. *Оъттуз* деп сөстө ажык үжүктөрни ушта бижи.
9. Өк-биле адаар каш сөскө «Ъ» хереглеп бижирил?
а) тос б) элээн хөй в) чеди

Практиктиг ажыл:

1. Тестицерни чорудараның сорулгалары.
2. Тестицерни кым тургузарыл?
3. Тестицерниң айтырыгларының хемчээли чүден хамааржырыл?

Онаалгалар:

- Тестицерниң даалгаларын чүгө даянгаш тургузарын тайылбырла.
- Тестиге бир айтырыгга каш харыы берген турарын көргүс.
- Тестицерниң хевирлериниң чижектерин бер.

4. Үлегер домактар болгаш тывызыктар-биле ажыл

Үлегер домактар болгаш тывызыктар уругларны сагынгыр-тывынгыр чорукка база тыва чоннуң чаагай чаңчылдарынга кижизидеринге ажыктыг. Оларны кичээлдин кандыг-даа хевиринге, кайы-даа кезээнге, темазынга дүүштүр шилип алгаш, ажыглап болур.

Үлегер домактарны, тывызыктарны кичээлге ажыглаарының негелделери:

- кичээлдин сорулгазынга дүүштүр шилип алып;
- кандыг сорулга-биле ажыглаарын тода тайылбырлаар;
- уругларга харыызын тыварынга, утказын сайгарарынга, үени берип, боданыр арганы бээр;
- үлегер домактарның утказын, тывызыктарның харыызын сайгаргаш, кижизидилге ажылын чорудар.

Кичээлдин тема, сорулгазынга дүүшпес үлегер домактарны, тывызыктарны анаа-ла ужур эдертип ажыглаарын болдурбас.

Практиктиг ажыл:

1. Үлегер домактар болгаш тывызыктарны кичээлге кандыг сорулга-биле ажыглаарыл?

2. Кичээлге үлегер домактар болгаш тывызыктарның ажыглаар негелделери.

3. Үлегер домактар болгаш тывызыктарның кижизидилгеге ужур-дузазы.

Онаалгалар:

○ Үлегер домактар болгаш тывызыктарны кичээлге кандыг сорулга-биле ажыглаарын чугаала.

○ Үлегер домактар болгаш тывызыктарның кижизидилгеге ужур-дузазын чижектерге көргүс.

○ «Демдек адын» өөредип тура, үлегер домактарны ажыглаарынга чижектен бер.

5. Ажылчын карточкалар болгаш перфокарточкалар-биле ажылдаары

Ажылчын карточкалар болгаш перфокарточкалар-биле ажылды кандыг хевирлиг кылыры кичээлдин сорулгазындан, башкының чогаадыкчы арга-дуржулгазындан кончуг хамааржыр. Кичээлге бо хевирлер-биле чеже өөреникчини ажылдадырын башкы кичээлдин планнын тургузуп тургаш, белеткеп алып. Карточкаларны бижимел-биле-даа, аас-биле-даа белеткеп ап болур, а даалгаларын 4-5 хире айтырыгдан көвүдетпес. Перфокарточкаларны элээн хөй уругларга берип болур, чүге дээрге ону хынаары дүрген. Кичээлдин кайы-даа кезээнге ажыглаар. Бо хевирниң ажылдары өөреникчилерниң билиин хары угда хынаарынга дузалыг.

6. Ребустарны, кроссвордтарны ажыглаары

Ребустар, кроссвордтар-биле ажыл уругларның кичээнгейин хаара тудуп, кичээлге оларның сонuurгалын, идепкейин бедидеринге улуг ужур-дузалыг. Бо хевирниң ажылдарын кичээлдиң сорулгаларына дүүштүр эрттирип, кайы-даа кезээнге ажыглаар.

Оларны кичээлге ажыглаарының негелделери:

- кичээлдиң сорулгазына дүүштүр белеткээр;
- канчаар ажылдаарын билдингир кылдыр тайылбырлаар;
- харыыларны тыварына боданыр үени бээр;
- тыпкан харыыларны кичээлдиң сорулгазына дүүштүрүп, тайылбырын бээр;
- утказы билдинмес сөстөр-биле ажылдаар.

Бо ажылдарны башкылар боттары чогаадыкчы ёзу-биле тургузуп алгаш, уругларның сагынгыр, тывынгыр чоруун сайзырадып, кичээлге оларның сонuurгалдыг болурун чедип алыры-биле ажыглаар.

Практиктиг ажыл:

4. Кичээлге карточкаларны кажан ажыглаарыл?
5. Карточкаларда, перфокарталарда айтырыгларга негелделер.
6. Карточкаларның, перфокарталарның кичээлге ужур-дузазы?

Онаалгалар:

- Карточкаларда, перфокарталарга айтырыгны кым тургузарын чугаала?
- Ребустар болгаш кроссвордтарны кажан ажыглаарыл?
- Теманы шилээш, чижектерден бер.

7. Сөс-биле ажыл

Дыл – кижии төрелгетенниң хөгжүлдезиниң төөгүзүндө чугула черни ээлеп келген болгаш ээлеп турар ниитилел болуушкуну. Ниитилелдиң бүгү талалыг хөгжүлдезинге, ооң бурунгаар депшилгезинге дылдың ужур-дузазы улуг.

Чүс-чүс чылдарның хөгжүлдезиниң дургузунда бистин төрөөн тыва дылывыс байлак сөс курлавырлыг болу берген.

Кижиниң идепкейлиг сөс курлавыры байлак болган тудум, ооң аас болгаш бижимел чугаазы утка-шынар талазы-биле чедингир, билдингир болгаш уран-чечен болур. Ол ышкаш кижиниң ниити культуразының бедии, угаан-бодалының сайзыраңгайы ооң чугаазындан билдине бээр. Дылдың литературлуг нормаларын сагаан сайзыраңгай чугаа – кижиниң ниитилелге идепкейлиг ажыл-чорудулгазының, уругларның школага чедииниң өөренириниң эң-не чугула барымдаазы болур.

Өөреникчилерниң харылзаалыг чугаазын сайзырадырының кол угланышкыны – оларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавырын байыдарының бир кол аргазы – словарь ажылын чорудары болур.

Словарь ажылының бир кол негелдези - өөреникчилерни утказы билдинмес сөстөр-биле ажылдап, сөстүн утказын тайылбырлаар аргаларны практика кырынга ажыглап билирин чедип алыры.

Ынчангаш төрөөн дыл башкылаашкынының кол сорулгазы - өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры болур. Бирги класстан эгелеп уругларны шын, чиге болгаш арыг чугаага чаңчыктырып өөрөдир. Өөреникчилерниң сөс курлавырын чаа сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары-биле доктаамал байытпышаан, оларны чугаазынга идепкейлиг ажыглап өөрөдири оларның чугаазын сайзырадырының чугула аргазы болур.

Эге школа өөреникчилериниң бодунуң төрөөн дылын эки билиринге, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга ада-иелерниң болгаш эге класс башкыларының киржилгези улуг болур.

Өөреникчилерниң чугаазын сайзырадыры дээрге оларның ниити билиин ханыладып делгемчидеринге, бодалдарын өскелерге тода, чедингир дамчыдып бээринге, чүвелерниң болгаш болуушкуннарның алыс утка-шынарын билип алып дээш, шын боданырынга өөрөдир.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазының культуразын бедидери – анаа-ла каас-коя кылдыр

чугааланырынга өөредири эвес, шын боданырынга, бодунун бодалдарын чедингир, ханы, делгем, хостуг кылдыр чугаалап өөредири болур.

Сөс – дылдың бир кол биче кезээ. Сөстүң дузазы – биле тодаргай чүүлдерни болгаш туугай бодалдарны, сагыш – сеткилди болгаш күзел – чүткүлдү демдеглеп турар бис.

Сөс курлавырының байлаа дээрге – ле бистиң ниитилеливистиң болгаш бот - тускайлаң кижиги бүрүзүнүң сайзыралдың бедик деңнелинге чеде бергениниң херечизи болур. Ынчангаш эге школаның өөреникчилеринге сөс-биле ажыл дыка улуг ужур – дузалыг.

Билдинмес сөстөрни тайылбырлаарда, мындыг аргаларны ажыглап болур:

- Чүвениң чайгаар бүткен хевирин хайгаараары, ону класска эккеп көргүзери.

- Чурукка көргүзери.

- Оларны синоним, антоним сөстөр-биле чугаазынга солуп билир кылдыр өөредир.

- Сөстүң утказын билдингир тайылбырлаары.

- Сөстүң утказын синоним, антонимнер ажыглап тургаш билиндирери.

- Сөстүң төрөл сөстөрүн тыптыраары.

- Домактарга өөрөнгөн сөстөрни кириштирип тургаш, домак чогааттыраары.

- Очулга ажылын чорудары.

- Тайылбырлыг словарьны ажыглап өөредир.

- Сөстөрнүң дорт болгаш доора утказын, хөй уткалыын деңнеп тургаш тайылбырлаары.

Уругларның сөс курлавырын байыдарының эң – не кол даяныр чүүлдеринге: башкының шын чараш чугаазы, уругларның класстан дашкаар номчулгазы болгаш өөредилге программазын ёзугаар өөредилге номнарында киирген сөзүглелдер хамааржыр.

Өөредилге номнары уругларның сөс курлавырын байыдарынга эң кол черни ээлеп турар өөредилге материалы болур. Чүге дээрге, өөредилге номнарында кирип турар сөзүглелдер болгаш чаа кичээл бүрүзү уругларның сөс курлавырын байыдар сорулга – биле тургустунган болур.

Ынчангаш, кичээл бүрүзүндө чаа сөстөрнүң утказын тайылбырлап өөрөткөн турар. Уругларның сөс курлавырын байыдары дээрге оларның бижимел болгаш аас-биле чугаазын сайзырадырынга улуг ужур-дузалыг дээрзин башкы утпас болза эки.

Практиктиг ажыл:

1. Сөс дылдың кайы бөлүүнгө хамааржырыл?
2. Сөс-биле ажылдың ужур-дузазы.
3. Сөстүң уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга ужур-дузазы.

Онаалгалар:

- Уругларга сөстү шын тайылбырлаарының негелдезин чугаала.
- Билдинмес сөстү тайылбырлаар аргаларының чижээн көргүс.

Тестилер:

1. Кичээлдерге бот ажылдарны чүгө кылдыарыл?
 - бот-тускайлаң болурунга чаңчыктырар.
 - чалгааравазын дээш.
 - кичээлге алган блиин быжыглаары-биле.
 - башкызынче айтырыг салбазын дээш
2. Мергежилгелерни кылдыарынын сорулгалары.
 - өөрөнгөн темазын быжыглаарынга.
 - программаны сактып алзын дээш.
 - дүргөн бижип өөрөнгөн дээш.
 - бижири чараш болзун дээш.
3. Мергежилгелернин хевирлери.
 - домакты төндүрер мергежилгелер.
 - дүрүмнү өөредир.
 - программаны тайылбырлаар.
 - ӨФКС сайгарар.
4. Долу грамматиктиг сайгарылгаларны кажан чорударыл?
 - бир дугаар кичээлде

- бөлүктү өөрөнгөн соонда катаптап тургаш чорудар.
- кичээл эгезинде
- өөрөдилге чылының төнчүзүндө.

5. Лексиктиг сайгарылганы чорудары.

- сөстүн утказын долу сайгарар.
- сөстү сактып алып.
- сөстүн дазылын тывар
- сөс-биле домак чогаадыр.

6. Сөс тургузуунун талазы-биле сайгарылга.

- сөстүн дазылын, дөзүн, кожумактарын ылгап тывар.
- сөстүн утказын тайылбырлаар.
- сөске синоним тывар.
- сөс-биле домак чогаадыр.

7. “Бот-тускайлаң ажылдап билири – уругларны боттарыңга бүзүрээр, бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер болуруңга улуг дузалыг” – кымның чугаазыл?

- Ф.И.Буслаев
- К.Д.Ушинский.
- К.Б.Салчак.
- Я.А.Коменский

8. Өөрөдилгениң шынарын хынаарының кол хевири.

- план
- тест
- айтырыг
- демдек

9. Ийи демдекти кажан салып болурул?

- хыналда чогаадыг бижидип тургаш.
- диктант бижидип тургаш.
- хыналда эдертиг бижидип тургаш.
- тест кылдырып тургаш.

10. “...Үлегер сөстө нүгүл чок, үер суунда балык чок ” – кандыг жанр?

- шүлүктөн үзүндү
- тывызык
- үлегер домак
- тоолдан үзүндү

11. Саннар кирген тывызыкты тып

- “Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген”
- делегейде үш тудуу
- чеди өңнүг челээш
- чеден метр пөс

12. Уругларның билиин хынаарының бир эптиг аргазы

- диктант бижидери
- шүлүк доктааттырар
- карточкалар-биле ажыл
- төлевилел кылып

13. Уругларның угаан ажылын сайзырадырынга ажыглаар турар

- сула шимчээшкин
- ырлаар
- ребус
- кроссворд

14. Кичээлге ребустарны кым тургузарыл?

- ада-ие
- башкы
- директор
- өөреникчилр

15. Сөс-биле ажыл дылдың кайы бөлүүнге хамааржырыл?

- морфология
- синтаксис
- лексика
- фонетика

1. Билдинмес сөстү тайылбырлаарда ажыглаар аргалар.

- сөстү ырыдан дилээр
- синоним, антонимин тывар

- сөстү 4 катап адаар
- сөстүң утказын чуруур

2. Уругларнын аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырда

- башкы чараш, литературлуг дылга чугааланыр.
- театрже баар
- хөй ырладыр
- тывызыктадыр

3. Орфоргафтыг болгаш пунктуастыг частырыгларга хамаарышпас:

- чугаа үезинде
- сөс-биле ажыл үезинде
- диктант бижидип турда
- чурук чуруп турда

4. Грамматиктиг сайгарылгаларны кылдырып турар үеде башкының хүлээлгелери?

- өөреникчилер дүрүмнү тайылбырлап, ону шынзыдар база бадыткап билир кылдыр өөредир.
- самбыраны аштаар
- уругларны шын олуртур
- тоол чугаалап бээр

5. Үлегер домактарның уруглар кижизидилгезинге ужур-дузазы

- өөредиглиг ханы утказы
- тургузуу
- уруглар боттары чогаадып аар болгаш
- чечен-мерген дылы.

Хыналда ажыл.

Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар бот ажыл

I вариант

- 2 дугаар класска «Сөс, ооң хөй уткалы» - деп темага төлөвилелден кыл.

II вариант

- 4 дугаар класска «Кылыг сөзү» деп бөлүккө тестилерден тургус.

IV эге. «Үжүглел» ному-биле ажылдаары

1. *Үннер, үжүктөр дугайында башкы чүнү билген турар ужурулугул?*

Үннүг анализ синтез методу-биле уругларны бижикке өөредир-башкының талазындан чугааның үннери биле тыва бижиктиң үжүктөрүниң аразында харылзаазын, үннерниң кол онзагай шынарларын болгаш оларны чугаа агымынга дүрүм ёзугаар шын адаарын тодаргай билиринден дорт хамаарылгалыг.

Бижикке өөредириниң баштайгы кичээлинден эгелээш, уругларның үн болгаш үжүк будаарын болдурбазын чедип алыр болза; чүгле ынчан бижижк өөредилгези бедик шынарга эрттер деп болур. Ындыг турбуже, школага бижижк өөредилгезин болгаш фонетиканы башкылап турарының практиказындан алырга, үннерни болгаш үжүктөрни чүгле өөреникчилер эвес, башкылар безин будаар таварылгалар бар.

Ынчангаш үннер болгаш үжүктөр дугайында башкы чүнү билген турар ужурулугул?

Үжүктөр дээрге бижижкке чугааның үннерин көргүзөр демдектер. Тыва алфавитте 36 үжүк бар. Тыва дылдың үннери ажык болгаш ажык эвес деп ийи бөлүккө чарлыр. Үннерниң эн ниити бөлүктээшкинин (классификациязын) олар ыыт, ыыт-дааш, дааш болурунга үндезилеп, тургузар (ыыттаар ажык үннер, ыыт-дааштыг үннер, ажык эвес үннер). Шупту 24 ажык үн (фонема) бар: а, аа, аъ; ы, ыы, ыъ; о, оо, оъ; у, уу, уъ; э, ээ, эъ; и, ии, иъ; о, оо, оъ; ү, үү, үъ.

Ыыттан болгаш дааштан тургустунар үннер–ажык эвес үннер. Шупту 22 ажык эвес үн (фонема) бар: б, в, д, г, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, ч, щ.

Ынчангаш амгы тыва литературлуг дылда шупту 46 фонема бар.

Ажык үннер Ажык үннер чүгле ыыттан тургустунар, аас иштинге моондакка таварышпас. Оларның бир онзагай шынары-слог тургузары. Сөстө каш үн барыл, ынча слог бар. Чижээлээрге: сын, э-зер, те-рек-тер.

Ажык үннерниң классификациязын оларның акустиктиг (дааш-шимээниниң, үннүн дыңналырының) демдектерин,

артикуляциязын (чугаа үннерин үндүрерде, чугаа органнынын хөделиишкиннерин) ёзугаар тургузар. Ол демдектер ажык үннерни бот-боттарындан ылгалдырар демдектери болур. Акустика талазы-биле демдектеринге ажык үннерниң кыска, узун, өк-биле адаттынары, артикуляциязынга дылдың доора болгаш бедидир шим-чээшкени, аастың ажыттынары болгаш эриннерниң киржилгези хамааржыр.

Ажык эвес үннер Амгы тыва дылда 22 кол ажык эвес үн (фонема) бар.

Бижикке өөредип турар башкыга ажык эвес үннер сөске чораан туружунга хамаарыштыр оларның шынары, адаар аяны өскерли бээр деп чүвени билип алган турары чугула айтырыг. Ажык эвес үннер чок болза чүгле дааш, чок болза ыыт-дааштың каттышканы болур. Чүгле дааштан дүлей үннер тургустунар, ыыт киржилгези чокка: п, с, ш, ч дээш оон-даа өске. Тыва дылда орус дылда ышкаш ыыткыр үннер чок, олар ыыткырзымаар (б, д, г, з, ж) .

Кескинди үжүктер-биле ажыл Башкы кескинди үжүктерни чаа тема тайылбырлаарынга, слогтаар сөстөр тургузарынга ажыглаар. Кескинди үжүктерни кылырда, хемчээлин сагаан турар ужурулуг. Кескинди үжүктерниң улуу база бичиизи турар. Башкының кылып алган кескинди үжүү артыккы парталарда олурар уругларга көскү болур ужурулуг. Кескинди үжүктер парламал үжүктер-биле бижиттинген турар ужурулуг. Үжүктер кара будук-биле бижиттинген турар. Ол үжүктер-биле слог, сөстөр тургузар кассаны башкы белеткээр. Уруглар база ындыг кассалыг болур (чүгле хемчээли бичии), стол кырынга ажыглаары эптиг.

Слог болгаш сөстү слогтаары Бижик өөредилгезиниң, ылаңгыя баштайгы белеткел чадазы-үжүглел мурнунуң үезинде слог дугайында билигни билиндирери уругларның номчуп өөрениринге улуг рольду ойнаар. Ооң ужурунда башкы слог болгаш тыва дылда слогтарның кол хевирлерин ыяк билген турар ужурулуг.

Слогту ажык үн тургузар, ажык үн-слогтуң кол өзээ. Ажык үннерни адаарга, өкпеден үнген хей агымы күжениишкинниг үнер, ажык эвес үннерни адаарга, хей агымы үзүктелиишкинниг

болур. Ооң аайы-биле чугаа агымы, ында сөстөр, слогтар деп адаар бичии-бичии кескиндилерлиг болур.

Практиктиг ажыл:

1. Үннүг анализ дугайында башкы чүнү билген турар ужурулугул?

2. Үннүг синтез дугайында башкы чүнү билген турар ужурулугул?

3. Үн биле үжүктү будаарын болдурбазы-биле чүнү кылып чорудар?

4.

Онаалгалар:

○ Үннүг анализ-синтез дугайында башкы чүнү чугаалап, тайылбырлаарыл?

○ Үннү каш кичээл дургузунда өөредил?

2. Уругларны бижикке өөредир мурнунда белеткел ажылдары

Бижикке өөредирин бирги класска сентябрь 1-ден март 24-ке чедир уламчылаар. Бо ийи бөлүккө чарлыр:

1. Үжүглел мурнунун үези-сентябрьның баштайгы ийи неделязы. Сорулгазы уругларны бижикке өөредиринге белеткээри.

2. Үжүглел үези. Бо үеде уруглар тыва алфавиттин бүгү үжүктөрүн таныыр, бижиир, слогтап номчуп билир, үжүктөрүн болгаш оларның сөстөргө каттыжышкыннарын бижип шыдаар кылдыр башкы өөредип алыр ужурулуг.

Бижикке өөредирин сөстүн анализ-синтезтиг методун ажыглап боттандыар. Домактарны сөстөргө, сөстөрүн слогтарга, слогтарны үннерге чарар, слогтардан сөстөр, сөстөрдөн домактар тургузар, үннерниң үжүктөрүн тывар, олардан слогтар болгаш сөстөр кожар, оларны бижиир талазы-биле мергежилгелерни күүседип билир, чогуур чаңчылдарга башкы өөредир.

Уруглар «домак», «сөс», «үн», «үжүк», «ажык үн», «ажык эвес үн» дээш өске-даа терминнерни херек кырында шингээди албышаан, оларның-биле холбашкан билиглерни чедип алган турар.

Бижидип өөредирде, хол-биле бижээн азы парлаан чүүлдү дүжүрүп бижииринден аңгыда, берге эвес сөстөр болгаш домактарны дыңнап бижииринге башкы чаңчыктырар.

Ынчангаш бир, ийи, үш үжүктү өөредип алган соонда, кичээл бүрүзүндө 3-4 сөстен адап бижидип, 1-2 кыска домактан дүжүрүп азы адап бижидип турары чугула. Бижекке өөредириниң үезинде, эң хереглеттинер сөстөрни шын бижиириниң, домак эгезинге, кижилер аттарынга болгаш өске-даа чамдык таварылгаларда улуг үжүктү хереглээриниң чаңчылдарын чедип алыр.

Экскурсиялар, хайгааралдар кылдырып тургаш, уругларны долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглер-биле улам ханы харылзаштырар.

Бижекке өөредирде чүгле «Үжүглел» номун эвес, өске немелде дидактиктиг материалдарны ажыглаа чогуур.

Үжүктерниң бижиир үлегерин башкы кыдыраашка бижиир, уруг бүрүзүнүн холунун үжүүн көрүп, шын бижиирин тайылбырлап тургаш, бижиириниң үлегерин бээр.

Ажылдың хемчээли мындыг:

1-ги класска—1,2 одуруг; 2-ги класска—2,3 одуруг; 3-кү класска—3,4 одуруг; 4-кү класска—3,4 одуруг.

Чараштыр бижилге ажылының кол сорулгазы—өөренген чүүлүнүн шын бижииринге чаңчыктырары, үжүктерни шын, тода, арыг бижип, сөстөргө, домактарга тудуштуруп бижиириниң темпизин дүргедедири болур.

Кичээл бүрүзүнге баштай үжүктерниң кезектерин, дараазында ооң бодун болгаш ол үжүк кирип турар сөстөр биждер.

Практиктиг ажыл:

1. Үжүглелдин белеткел үезинде чорудар ажылдар.
2. Үжүглелдин белеткел үези?
3. Үжүглелдин белеткел үезинде өөренир темалар?

Онаалгалар:

○ Үжүглелдин белеткел үезинде ажыглаар дидактиканың дүрүмнерин тайылбырла.

- Үжүглелдин белеткел үзінде билип алган турар терминнерин чугаала.

- Үжүглелдин белеткел үзінде чорудар экскурсияларга хамаарыштыр темалар кандыг болурун тодарадып бижи.

3. Үжүглел үзінде чорудар ажылдарның хевирлери

Бижик өөредилгезиниң эң-не үргүлчүлелдиг ийиги үезин үжүглел үези дээр болгаш ол сентябрьның ийиги неделязындан эгелээш, март 24-ке чедир уламчылаар. Ооң дургузунда уруглар бүгү үжүктерниң номчулгазын болгаш бижилгезин шиңгээдиپ алыр.

Номчуп өөредири Амгы үеде бижикке өөредириниң анализ-синтез методун ажыглап турар. Ук методтун алыс утказы-номчулгага өөредип эгелээриниң мурнунда уругларны сөстүн үн тургузуу-биле таныштырып алыр дээни ол. Үжүглел мурнунун эгезинде удаа-дараа чоруттунган сайгарылгалыг болгаш каттыштырып түңнээр мергежилгелерниң түңнелинде уруглар сөстүн слог болгаш үн тургузуунун дугайында билигни алып, сөстөрни слогтарга чарып, ол слогтардан сөстөрни катап тургузуп өөренир, сөсте аңгы-аңгы үннерни дыңнап ылгааш, үн бүрүзүнүн сөсте туружун тодарадырынга чаңчыгар. Ынчалза-даа, үжүглел мурнунун үзінде ол бүгү билиглерни долузу-биле быжыг шиңгээдип алыры уругларга берге. Ынчангаш ол ажылдарны үжүглел үезиниң кичээлдеринге уламчылаары чугула.

Анализ-синтез методунун негелдезин ёзугаар бижик өөредилгезиниң баштайгы хүннеринден эгелээш-ле, номчулганың эге хемчээли слог болур деп чүвени башкы бүрүзү билир.

Үжүглел үезиниң кичээл бүрүзүндө чаа үжүк кирген сөстөрни номчудуп эгелээриниң мурнунда, ол сөстөрниң слог болгаш үн талазы-биле сайгарылгазын кылып.

Ооң-биле дакпырлаштыр үжүглелдин кескинди үжүктери-биле сайгарып турар сөстөрни парладыр. Чүгле ооң соонда сайгарганының түңнелинде парлап каан сөстөрни номчуур. Дараазында үжүглелди ажыткаш, бердинген сөстөрни номчудар. Ол сөстөрни слогтарга чарып каан, чүге дээрге баштайгы үеде

уруглар парлап каан сөстөрнүн үн тургузуун чап-чаа сайгарып көргөн-даа болза, оларда слогтарны көрүп шыдаvas.

Бижикке өөредип эгелеп турар өөреникчи хөй үжүктөрлүг слогту боду номчуп шыдаvas деп чүвени уругларны номчулгага өөредип турарынын практиказы көргүзүп турар. Слогтап номчуп турар үеде кандыг бергедээшкіннер туруп болурун башкы баш удур билген турза чогуур. Оларнын кол-колу мындыг:

1. Номчуп өөренип тура, чамдык уруглар үннерни (ажык эвес үн+ажык үн) дорт ажык слог кылдыр үр үеде каттыштырып шыдаvas таварылгалар хөй.

2. Баштайгы үеде уругларнын хөй кезии үннернин адаарын үспейн, чаңгыс «үндүр тынган тыныш-биле» ийи болгаш оон хөй слогтар номчуурунга бергедээр.

3. Номчулга өөредиринин эге чадазында уруглар, бир эвес сөстөрни слогтарга тускай чарбаан болза, сөстөрдө слогтарны көрүп чаңчыкпаанындан номчуурунга бергедээр.

Сөстүн слог болгаш үн талазы-биле сайгарылгазын кылган соонда, номчулганы дараазында чурум-биле чорудар:

Баштай бирги слогту өөреникчи үннер үспейн, тудуштур номчуптар апаргыже чедир катап-катап номчудар, оон башка номчулга дески эвес үзүктөлчөк апаар.

Бирги слогту шын номчаанынын соонда, дараазында слогтарны номчудар.

Сөстү бүрүнү-биле слогтап номчудар.

Ынчангаш сөстү слогтап номчуп өөредирде, бирээде, өөреникчини слог-биле таныштырар, ийиде, сөстөрдө слогтарны (сөстү слогтап көргүспээнде), көрүп билир кылдыр өөредир, үште, кандыг-даа тургузуглуг слогту номчуп билиринге чаңчыктырары чугула.

Бижидип өөредип Үжүглелге немелде методиктиг сүмө кылдыр «Үжүглелдин бижилгези» деп кыдырааш үнген, ону программанын негелдезинге дүүштүр кылган. Ында бижик өөредилгезинин бүгү үелеринде шын болгаш чараштыр бижилгеге чаңчыктырар ажылдарнын хевирлерин кичээлдерге чижеглей үлөп кириген. Ынчангаш башкы кыдыраашта кылыр ажылдарны чогуур кичээлдерге планнап алгаш, уругларга кылдырар.

Ниитизи-биле бижилгеге чорудар ажылдарның чуруму мындыг:

1.Аттыг чуруктар болгаш схемалар ёзугаар сөстөрнүң слог болгаш үн талазы-биле сайгарылгазы. Ону кескинди слогтар болгаш үжүктөр, олардан тургускан сөстөрни номчуур ажыл-биле кады чорудар.

2.Парламал болгаш бижимел үжүктөрнүң шыйган дүрзү-хевирлерин деңнеп көөрү.

3.«Үжүглелдин бижилгезинде» бижимел үжүктөр-биле бижээн сөстөр болгаш домактар номчуурунга мергежилгелер чорудары. Мындыг мергежилгелерни уруглар үжүктөрни бижип өөренип алырының мурнунда кылдырар.

4.Бижимел үжүктөрнүң кезек бүрүзүн сайгарары. Өөренип турары үжүктүн кол кезээнге даянып алгаш, ону моон мурнунда өөрөнгөн үжүктөри-биле деңнеп көөрү.

5.Үжүктү бижиириниң белен дүрзү-хевирин сайгарып көөрү.

6.Үжүктөр болгаш оларның каттыжыкыннарын, слогтар, сөстөр бижииринге мергежилгелер.

7.Үжүктөр болгаш оларның кезектерин бижииринге белеткээр ажылдарны чорудары.

8.Домактарны сайгаргаш, оларны дүжүрүп бижииринге азы адап бээринге мергежилгелер.

9.Үжүктөрни бижииринге, катаптаарынга мергежилгелер.

Үжүглел үезинде бижилгеге сөс, домак болгаш харылзаалыг чугаа-биле ажылды үргүлчү чорудары чугула. Ылаңгыя дүжүрүп бижилге болгаш адап бээрге, бижилге үезинде ол ажыл чоорту күштелир ужурлуг.

«Үжүглелдин бижилгезинде» ажылдарны башкы кажан чорударын кичээлдерни планнап тургаш, чорудар. [2 , ар. 134].

Үжүглел үезиниң чадалары болгаш сорулгалары

Үжүглел үезин программа ёзугаар дөрт чадага хувааган:

- бирги чадага а, л, о, м, с, н, ч, ы, у, р, ү, и, э(е), ш, ө, деп үннерни болгаш үжүктөрни;
- ийиги чадага д, б, в, г, ж, т, к, п, н, х, з, ж, й деп үннер болгаш үжүктөрни;
- үшкү чадага ъ, е,ё, ю,я деп үннер болгаш үжүктөрни;

- дөрткү чадага ф, ц, щ деп үннер болгаш үжүктөрнү өөренир.

Бирги чадага ажык үннерниң шуптузун өөренир. Номчулганың темпизин дүргедедири-биле ажык эвес үжүктөрнү ажык үжүктөр-биле холуй өөредир кылдыр кириген. Ажык үннерни өөредип тура, башкы узун ажык үннерни шын ададып, оларны сөстөргө шын бижииринче чугула кичээнгейни салыр. Бо чадада дараазында сорулгалар колдап турар:

Сөстөр болгаш слогтарны үн талазы-биле анализтээри; сөстен үннү ылгап үндүрер.

Үн бүрүзүн тодаргай адаар, үн дыңнап ылгаарынче чаңчылдарын сайзырадыр, слогту номчуп тургаш, ажык үнге даянырынга өөредир.

Сөстөр болгаш слогтарның үннүң анализин системалыг чорудуп тургаш, үннерниң ажык болгаш ажык эвесин ылгап билирин чедип алыр.

Слогтап номчуурунун эге чадазын хевирлээр. Чижээ: *ал, аал, а-ла, лаа, мал* дээн чергелиг слогтарның номчуур аргазын өөредир, слогту номчуп тургаш, үн үспейн, чаңгыс үндүр тынган тыныш—биле адаарынга чаңчыктырар.

Шингээдип алган үжүктөрнү демдеглээр үжүктөрнү бижиип өөренир, үжүктөр, слогтар болгаш сөстөрнү парлаар, слогтар адап бээрге, белең сөстөрнү дыңнап бижииринге чаңчыктырар.

Бирги чадада ылаңгыя чаа слогтар, сөстөр тургузарынга ажыглаар хана кассазы, үжүктөр, слогтар болгаш сөстөр парлаар кыдырааш улуг ужуру-дузаны ойнаар.

Баштайгы базымнардан эгелээш, номчулганы медреселдиг болдулары чугула. Номчаан чүүлүнүң утказын билип алганын айтырыглар дузазы-биле хынаар. Номчаан чүүлүн медреселдиг билип алырынга номчулганы эгелээринин мурнунда чорудар белеткел беседа чугула черни ээлеп турар. Ындыг беседа үезинде уругларның сонургалын оттуруп, номчуксаар күзелин хайныктырар сорулгалыг чорудар.

Үжүглелдин ийиги чадазында бирги чадага салдырган сорулгалар колдуунда артып калыр, ынчалза-даа дараазында чаа сорулгалар немежир.

Адалгазы (артикуляциязы) берге үннер тыптып келир: б, д, п, т, г, к. Ынчангаш бо чадада үннерни шын адаарынче угланган ажыл күштелир.

Сөс эгезинге эжеш д-т, б-п, к-х деп үннерни шын адап, тодарадырынга деңнелге аргазын ажыглаан мергежилгелер чоруттуннар.

Ийиден хөй слогтуг сөстөр номчуурунга чаңчыктырар.

Бо чадада медеделдиг номчулугага, шын бижилгеге чаңчыктырар ажыл уламчылаар.

Ушкү чадага я, е, ё, ю, деп үжүктөрни өөредип тургаш, оларның ийи үн илередириң көргүзүп, хөй тайылбыр кылбас болза эки. Чүгө дээрге, бирги классчыларга ындыг тайылбыр нарыыдай бээр.

Чамдык таварылгаларда ук үжүктөр слог тургузар болганда, оларны слог деп чугаалап болур. Я-ша, ха-я.

Дөрткү чадага орус дылдан үлегерлээн сөстөргө хереглээр үжүктөрни өөредир. Бо чаданың кол сорулгазы, үлегерлээн сөстөрдө ф, ц, щ деп үннерни шын дыңнап алгаш, адаарын, сөстөргө шын номчуурун чедип алып. Үннерниң шын адаарының үлегерин башкы көргүзөр. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң сөөлүңгө ь (чымчак демдек) турда, ооң мурнунда үннү чымчадыр адаар деп чүвени башкы тайылбырлаар. Маңаа деңнелге аргазын ажыглап, орус, тыва сөстөрни ададып болур: оюн-июнь, айлар-январь.

Практиктиг ажыл:

1. Үжүглел үезин кайы-хире үе иштинде чорударыл?
2. Чаа ажык үннү өөредириниң методиказы.
3. Үжүглел үезинде үннерниң болгаш слогтарның шын сайгарылгазын кылыры.
4. Үжүглел үезиниң чадалары.

Онаалгалар:

- Чаа үннү өөредип тура, ооң туружун шын илередип тыварын чугаала.
- Слогтарны номчуурунун хемчээлин айыт.
- Чада бүрүзүнүн, сорулгаларын чугаала.
- Шын номчуп өөредириниң белеткел чадазын чугаала.

4. Үжүглел соондагы үе

Үжүглел соондагы үениң кол сорулгалары:

- Слогтап номчуурунун чаңчылдарын быжыглап, сайзыратпышаан, бүдүн сөстөп номчуурунче чоорту шилчиир;
- Харылзаалыг сөзүглелдерни (чечен чугаалар, тоолдар, шүлүктөр) боттары ном-чааш, утказын чугаалаарынга өөредип, чаңчыктырар.
- Үжүктөрни шын тудуштуарын, бүдүн сөстөр болгаш улуг эвес домактарны бижиирин быжыглаар.

Уругларның чугаазын сайзырадыр ажылды уламчылаар. Номчаан чүүлүнүн утказын чугаалап, беседа үезинде айтырыгларга харыылап билири, айтырыглар дузазы-биле улуг эвес чугаа тургузары, номчулга үезинде үн доктаашкыннарын кылып, медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын ылгап, үн аянын сагыыры.

Үжүглел үезиниң номчулгазынга дараазында аргаларны ажыглаар: шилилгелиг номчулга, аянынг номчулга, шээжилээшкин, рольдар аайы-биле номчууру, бүдүн сөзүглелге ат тывары, беседа.

Үжүглел соондагы үеде чорудар кичээлдин чижек планын мынчаар тургузуп ап болур:

1. Кирилде беседа. (Чогаалчының дугайында өөреникчилер чүнү билирил? Чогаалчының өске чогаалдарын билир бе?)

Кичээлдин темазын тодарадып, уруглар-биле сорулгаларын илередир.

2. Чаа билигни ажыдары-биле чөрүлдээлиг айтырыгны тургузары

2. Билдинмес сөстөрнүн уткалары-биле ажыл чорудар.

3. Сөзүглелдин утказынга хамаарыштыр өөреникчилерге айтырыглар салыр.

4. Сөзүглелди өөреникчилерниң номчууру.

5. Өөреникчилер алган билиин быжыглап, боттарының бодалдарын үлежип, түңнел үндүрер. Өске чоннарның авторларының дөмей (чоок) уткалыг чогаалдар-биле деңнелге кылып, кыска сайгарылганы чорудуп болур.

Бнчалза-даа кичээлдерни башкының бодунуң тывынгыр-сагынгыр чоруунга даянып алгаш, өске хевирге-даа тургузуп алыр деп чүве чогаадыкчы хөөннүг башкыларга билдингир.

Үжүглел соондагы үеде өөрөикчилерниң чугаазын сайзырадыры

Үжүглел соондагы үеде аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазы эң-не чугула айтырыгларның бирээзи. Чугаа сайзырадылгазының ажылдарын башкы кичээл санында өөренип эртип турар материалдарга үндөзилээш, чорудар. Чугаа сайзырадылгазы белеткел үезинде-ле эгелээр. Чугаазы сайзырангай уругларны бижикке өөредир сөс курлавыры эвээш уруглардан оранчок чиик болур.

Бижик өөредилгезиниң баштайгы хүнүнден эгелээш *үжүглел соондагы үеде чедир* чугаа культуразынга хамаарышкан ажыл уламчылаар: школага, класска канчаар шын литературлуг дылга чугааланырын шингээдип, бодалын илөредирде сөстөрни болгаш домактарны таарыштыр ажыглаар.

Чугаа сайзырадылгазын үш угланышкын-биле эгелээр:

- словарь ажылы (сөстүң утказы-биле ажыл).
- сөс каттыжыышкыннары болгаш домактар-биле ажыл.
- харылзаалыг чугаа-биле ажыл.

Хүн бүрү чаа сөстөрни шингээдип албышаан, моон мурнунда билир сөстөриниң утказын ханыладып тодарадыр болгаш оларны чугаазынга хереглөп чаңчыгар.

Школачы амыдырал боду-ла бирги классчылардан чаа сөстөрни он-онну биле шингээдип алырын негээр. Хөй-хөй чаа сөстөр экскурсия, чурук-биле ажыл үезинде, сөзүглел-биле ажыл үезинде хереглеттинеринден шингээттинер. Ооң-биле чергелештир словарь ажылы деңге чоруп турар.

Домак-биле ажыл база сөс-биле ажыл ышкаш, баштайгы кичээлдерден эгелээр. Бижик өөредилгезиниң үезинде домак-биле ажылды дараазында система-биле чорудар.

Домак чугааның эге хемчээ деп чүвени билип алыр, аас чугаадан домактарны ылгап аңгылаар, домактар тургузар, үжүглелден домактар номчуур.

Долу эвес домактардан долу, кол сөс болгаш сөглекчиден тургустунган домактарже шилчиир. Чоорту улуг эвес

хемчээлдиг, делгеренгей, бөдүүн домактарны чугаазынга ажыглап чаңчыгар.

Домактарда сөстөрний бодун харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тургузуп өөренир.

Уруглар домактардан чоорту харылзаалыг чугаа тургузарынче кирер. Харылзаалыг чугаа номчаан чүүлүнүн утказын чугаалаары; хайгааралдарга, сактыышкыннарга, чогаадып даап бодаан чугааларга; тывызыктар тыварынга, үлегер домактар чугаалаарынга хамааржыр.

Практиктиг ажыл:

1. Үжүглел соондагы үениң ужур-утказы.
2. Үжүглел соондагы үениң сорулгалары.
3. Үжүглел соондагы үеде номчулганы чорудар методиказы.
4. Үжүглел соондагы үеде чугаа сайзырадылгазынга чорудар ажылдар.

Онаалгалар:

- Медерелдиг, бир дески дүрген номчулганы тайылбырла.
- Үжүглел соондагы үеде номчуп тура, кандыг аргалар ажыглаарыл?
- Үжүглел соондагы үеге кичээл планын тургузар (теманы боду шилип алыр).
- Үжүглел соондагы үеде чорудар чогаадыкчы ажылдар кандыг болурул?.

Тестилер:

1. Үннүг анализ-синтез дугайында башкы чүнү билген турар ужурлугул?
 - чугааның үннери биле тыва бижииктин үжүктеринин аразында харылзаазын, үннерний кол онзагай шынарларын билген турар.
 - бижикке өөредиринин баштайгы кичээлинден эгелээш боттарынга өөредир.
 - алфавитти билген турар.
 - номчуп билер.

2. Үн биле үжүктү будаарын болдурбазы-биле чүнү кылып чорудар?

- үн болгаш үжүктү шын адап бээр.
- үн болгаш үжүктү алфавитке көргүзөр.
- үн болгаш үжүктү хана кассазынга көргүзөр.
- үн болгаш үжүктү өөрөтпес.

3. Үжүглелдин белеткел үезинде чорудар ажылдар.

- номчуур
- чаа терминнер-биле таныжар
- чуруктар-биле ажыл
- анаа орар

4. Бижик өөредилгезиниң белеткел үезиниң кол сорулгазы

○ уругларны школа, класс болгаш ооң чурум-сагылгазы-биле таныштыралары

- уругларны бижип өөредиринге белеткээри
- үннер болгаш үжүктөр өөредиринге белеткээри
- домак болгаш сөс-биле таныштыралары.

5. 1-ги класска бижикке өөредири кажандан эгелээш, кажан доостурул?

- сентябрь 1-ден март 24-ке чедер.
- сентябрь 1-ден ноябрь 4-ке чедер.
- сентябрьның 2-ги неделязындан декабрь 25-ке чедер.
- ноябрь 5-тен декабрь 25-ке чедер.

6. Бижик өөредилгезиниң эң кол үези.

- белеткел үези
- үжүглел үези
- үжүглел соондагы үе
- үжүглел мурнунуң үези

7. Бижикке өөредирини эң кол методу

- беседа
- башкыны сөзү
- анализ-синтез
- дылды хайгаараарының методу

8. Үжүглел үезиниң чадалары.

- ийи
- үш
- дөрт
- беш

9. Үжүглелдин бирги чадазынга өөредир үжүктөр.

- а, л, о, м, е, н...
- д, б, в, г, ш, т...
- я, е, ё, ю...
- ф, ц, щ...

10. Үжүглелдин 2-ги чадазынга өөредир үннер болгаш үжүктөр

- с, и, ч, ы, у, р...
- ф, ц, щ...
- л, е, ё, ю...
- т, к, п, н, х, з...

11. Үжүглел соондагы үени кажан эрттирерил?

- 1-ги улдуң
- 2-ги улдуң
- 3-кү улдуң
- 4-кү улдуң.

12. Үжүглелдин 3-кү чадазында өөредир үжүктөр болгаш үннер:

- у, р, и, ш, о...
- т, к, п, н, х, з...
- я, е, ё, ю...
- ф, ц, щ...

13. Үжүглелдин дөрткү чадазынга өөредир үннер болгаш үжүктөрниң онзагайы:

- шупту ажык үннер
- 2 үн илередир үжүктөр
- орус дылдан үлегерлээн сөстөргө хереглеттинер үжүктөр
- эжеш ажык эвес үннер

14. Үжүглел соондагы үеде эң-не чугула айтырыг

- аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазы
- бижидип өөредири
- чурудары
- слогтап номчууру

15. Үжүглел соондагы үеде кылып чорудар ажылдар

- уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл уламчылаар.
- чаа үннү өөредир.
- домактарның схемалары-биле таныжар.
- үжүктөртннн кезектерин бижип өөренир.

16. Үжүглел соондагы үеде кандыг төлевилелди уругларга кылдырып болурул?

- чогаадыкчы
- шинчилел
- рольдап күүседир
- номчуттунар

17. Үжүглел соондагы үени кажан эрттирерил?

- 1-ги улдун
- 2-ги улдун
- 3-кү улдун
- 4-кү улдун.

18. Үжүгел соондагы үеде номчулга кандыг болурул?

- Бир дески дүрген.
- Медерелдиг.
- Солун.
- Слогтап номчуур.

19. Үжүглел соондагы үеде чорудар чогаадыкчы ажылдар.

- Янзы-бүрү төлевилелдер.
- Улуг эвес хемчээлдиг чугаа тургузар.
- Дыштаныр.
- Огород суггарар.

20.Харылзаалыг сөзүглелди номчааш, кылып чорудар ажылдар.

- Утказын, шын литературлуг дылга чугаалаары.
- Утказын немеп чугаалаары.
- Утказын өскертип чугаалаары.
- Сөзүглелди солуп кааптар.

Хыналда ажыл

«Үжүглел» ному-биле ажылдаары

I вариант

○ I дугаар класска «Ү» деп үннүң үжүүнге чижек кичээл планындан тургус.

II вариант

○ I класска уругларның чугаазын сайзырадыры-биле чогаадыкчы ажылдан чорут.

V эге. Эге школага «Тыва дыл» эртеминиң бөлүктөрүн өөредири

1. Фонетиканы, шын адалганы, шын бижилгени баашкылаарының сорулгалары

Уруглар эге класстарга фонетиканың, лексиканың, сөс тургузуунуң, морфологияның, эргежок чугула, эң кол эге билиглерин алырлар. Олар үстүкү класстарга өөренир чүүлдер-биле тудуш харылзаалыг. Тыва дыл эртеминиң амгы үеде чедишкиннеринге үндезилеттинген бооп турар. Бо билиглерни шиңгээтпишаан, уруглар дыл материалын сайгарып, түнөп, удур-дедир деңнеп, бөлүктөп өөренирлер, ооң-биле кады литературлуг чугааның мергежилдери болгаш чаңчылдары чоорту хевирлеттинер.

1, 2-ги класстарга «Үннер болгаш үжүктөр» деп бөлүккө хамаарышкан билиглерни алырлар. Оларга үннер болгаш үжүктөр, оларның аразында хамаарылгазы, ажык болгаш ажык эвес үннер, слог, дүлөй болгаш ыткыр ажык эвес үннер, күштүг дүлөй болгаш кошкак дүлөй ажык эвес үннер дээн чергелиг фонетиктиг билиглер хамааржыр.

3-кү, 4-кү класстарга «Үннер болгаш үжүктөр» деп бөлүктөн 1-ги, 2-ги класстарга алган билиглерин ханыладыр, үн, үжүк сайгарылгазын улам ыңай делгемчидер. Бо бөлүккө чүглө 1-ги класска эвес, 2, 4-кү класстарга чорудар ажылдарның онзагай чүүлү чүл дээрге, уруглар дыңнап тургаш, сөстөрдө үннерни ылгап, сөстүң кайызында кандыг үннер чанында тодарадып, тыва графиканың дүрүмнерин ёзугаар ол үннерни демдеглеп өөренир. Чижээ: *Ниити* деп сөстү адап турда, ийи т дыңналза-даа, чаңгыс үжүк бижиир дээш оон-даа өске.

Ол ышкаш уруглар сөстүң үн, үжүк талазы-биле сайгарылгазын кылып шыдаар мерегежилди чедип алыр. Эге школаның бүгү класстарынга бо бөлүккө хамаарышкан кол негелде болза чугааның үннерин адап, дыңнап тургаш, уруглар оларны ылгап, бижиикке шын демдеглээрин чедип алыры болур.

4-кү класска «Үннер болгаш үжүктөр» деп темага хамаарыштыр чаа тема өөренири көрдүмээн. Ынчалза-даа башкы фонетикага хамаарыштыр өөреникчилерниң мурнунда класстарга алган билиглерин ханыладып, сөстүң үн, үжүктүг болгаш слогтуг сайгарылгазын үргүлчү чорудары чугула. [2 , ар. 134].

Практиктиг ажыл:

1. Үннер болгаш үжүктөр дугайында допчу таныштырылга.
2. Үннү дыңнап тургаш, бижиикке шын демдеглээрин чедип алырының аргалары.

Онаалгалар:

- Ажык үннер дугайында чүнү чугаалап таныштыраарын чугаала.
- Ажык эвес үннер дугайында чүнү чугаалап таныштыраарын чугаала.
- Үннерни бижиикке көргүзүп, үжүктөрни шын бижилгениң негелделеринге дүүштүр чорударын тайылбырла.

2. Лексиканы, сөс тургузуун башкылаарының сорулгалары

Лексика талазы-биле теоретиктиг билиглерни үстүкү класстарга өөренир болганда, эге класстарга чүглө практиктиг мергегжилгелерни грамматика, сөс тургузуу болгаш шын

бижилге кичээлдеринге чорудар. Уруглар кичээлдер үезинде дыл материалын хайгаарап, чечен чогаалды номчуп сайгарып тургаш, сөстөрний кандыг-бир чүвөлөрний болгаш болуушкуннарны илередирин, оларның тодаргай уткалыг болурун, чамдык сөстөрний хөй уткалыын, аңгы-аңгы домактарга чоок болгаш удурланышкак уткалыг болурун билип алыр. Бүгү дөрт чыл дургузунда уругларның сөс курлавырын байыдарынче улуг кичээнгейни салыр ужурулуг. Ооң түңнелинде уруглар бодунуң бодалын чиге болгаш тода илередирде утка талазы-биле эн-не тааржыр сөстү шилип өөренирлер.

Сөс тургузуунуң дугайында эге билигни 2-ги класска төрөл сөстөр болгаш төрөл сөстөрний ниити кезээ дазылды өөрөтпишаан, практика кырынга таныштырып эгелээр. Төрөл сөстөрний дараазында ийи кол ылгавыр демдектерин барымдаалап, практика кырынга таныштырар:

Төрөл сөстөрний (дазыл) ниити кезектиг болуру.

Утка талазы-биле сөстөрний бот-боттарынга дөмей эвес болуру.

3-кү класска, 2-ги класска төрөл сөстөр дугайында алган билиглеринге даянып алгаш, сөстүң уткалыг кезектери болур дазыл болгаш кожумактар (чогаадылга, өскертилге) дугайында билиглерни долузу-биле алыр болгаш сөс чогаадыр эн нептеренгей чогаадылга кожумактары-биле практика кырынга таныштырар.

Сөс тургузуун ханы өөренип алгаш, уруглар дүлей, кошкак ажык эвес үннерний үжүктөрин сөстүң тургузуун барымдаалап бижиирин, эң хереглеттингир нарын сөстөрний шингээдип алырлар.

4-кү класска «Сөс тургузуу» деп бөлүктүң баштайгы кичээлдеринге 2, 3 дугаар класстарга сөс тургузуунуң дугайында алган билиглерин катаптап, быжыглаар.

Өөреникчилерний бөлүктү эрттип тура, алыр чаа билиглери: «Чогаадылга кожумактары», «Өскертилге кожумактары», «Дефистеп бижиир нарын сөстөр».

«Сөс тургузуу» деп бөлүктү өөрөнгөн соонда, уруглар кандыг билиглер болгаш чаңчылдар чедип алырын башкы билген турар ужурулуг.

Оларны мынчаар бөлүктөп болур:

- чаңгыс сөстүн болгаш төрөл сөстөрнүң дазылын ылгап билир: аң, аңнар, аңна.

- янзы-бүрү тургузуглуг сөстөрнүң кезектерин тодараткаш, оларның сөске кандыг утка кирип турарын тайылбырлап бээр.

- башкының даалгазын ёзугаар бир тодаргай тургузуглуг элээн каш сөстөрнү тып билир

- аңгы-аңгы схемалар ёзугаар сөстөр тургузар.

Домакта, сөзүглелде чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарлыг сөстөрнү шын ажыглап билири.

Практиктиг ажыл:

1. Сөстүн дазылы. Төрөл сөстөр.

2. Сөстөрнүң тургустуннары.

3. Өскертилге, чогаадылга кожумактары.

Онаалгалар:

- «Төрөл сөстөр» - деп темага уругларның билиин хынаары-биле айтырыглардан тургус.

- Сөстөрнүң хөй уткалыын чижектерге көргүспүшаан, тайылбырла.

- Удурланышкак, чоок уткалыг сөстөр кирген кыска чугаадан тургус..

3. Чугаа кезектери. Чүве адын өөредири

Эге школага чугаа кезектеринден чүве адын, демдек адын, кылыг сөзүн, сан адын, ат орнун, элээн хереглеттингир эдеринчилерни, артынчыларны өөредири программада көрдүнгөн. Өөреникчилер чугаа кезектерин оларның ниити лексиктиг утказынга, харыылаттынар айтырыгларынга, падеж, арын, сан, үеге өскерлиринге үндезилеп, ылгап өөренир.

Чугаа кезектерин өөредириниң белеткели 1-ги класска кым? чүү? кандыг? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөр-биле таныжып, оларны бөлүктээринден (өөредилге херексели, дириг амытаннар аттары дээш) эгелээр.

2-ги класска кым?; чүү?; кымнар?; чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвөлөрни илередир сөстөрнү өөренир.

Айтырыглар салып, чүвелерни бөлүктөп, оларның аттарын бижиip өөрениринден аңгыда, «Чүвелер аттары», «Кылдыныг аттары», Ылгавыр демдектер аттары» деп билиглерни шингээдип алырлар. Бо терминнерни тайылбыр үезинде чүгле башкы ажыглап болур, а өөреникчилерден негевес. Өөреникчилер үстүндө айтырыгларга харыылаар сөстөрни өөренип тургаш, дараазында чүүлдерни билип алыр.

1. Кижилер дугайында кым? кымнар? деп, а өске арткан бүгү-ле чүвелер дугайында чүү? чүлөр? деп айтырар.

2. Эт-херекселдерни илередир сөстөрни чүвелерниң аттары деп эки билип турза-даа, кижилерни, үнүш болгаш болуушкуннар, дириг амытаннар аймаан илередир сөстөрни чүвелер аттары илередир сөстөр дээрзин уруглар эки билбейн барып болур, ынчангаш чүвелерни илередир сөстөрни лексиктиг утказының аайы-биле бөлүктөп (ном, кыды-рааш, демир-үжүк-өөредилге херекселдери), бөлүктээн сөстөрни шын бижиирин билиндирер.

3. Чүвелер аттары чаңгыс болгаш хөй болурун чугаалап, олар чаңгыстың болгаш хөйнүң санынга туруп болур дээрзин практика кырынга көргүзери чугула (чүгле адаарының падежинде турар кылдыр алыр). Бо бүгү чүүлдер 3-кү класска чүве аттарын өөредиринге белеткел ажылы болуп турар.

3-кү класска «Чүве ады» деп теманы өөредириниң сорулгалары мындыг:

1. «Чүве ады» деп грамматиктиг билиг-биле таныжылга, чүве адының лексиктиг утказы, харыылаар айтырыглары.

2. Чүвелер аттарының саннарга өскерлири, чаңгыстың болгаш хөйнүң санында турар чүвелер аттарын ылгап шыдаары, сан кожумактарын шын бижири.

3. Хуу аттар дугайында уругларның алган билиглерин ханыладып, географтыг аттарны шын бижииринче оларның кичээнгейин кол угландырар.

4. Чүве аттарының падежтерге өскерлири, падеж кожумактарын шын бижири.

5. Чүве аттарының хамаарылга кожумактары-биле практиктиг таныжылга чорудары.

6. Чаа-чаа чүвелер аттары-биле өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдары. Чүвелер аттарының хөй уткалыг

болурунга хайгаарал чорудуп, синоним болгаш антоним чүвелер аттары-биле практиктиг таныжылга кылыр

4-кү класска уругларның мурнунда класстарга чүве адының дугайында билиглери ханылаар болгаш быжыгар. Оон кырындан чаа билиглер база немежир. Падежтерниң шуптузу-биле таныжар, оларны айтырыгларның болгаш кожомактарның дузазы-биле бот-боттарындан ылгап билиринге, ол-бо падежтерде турар чүве аттарын аас болгаш бижимел чугаазынгашын ажыглап мергежииринге чаңчыктырар. Чүве адының база бир чугула хевири хамаарылга хевириниң дугайында эге билигни алып, орус дылдан үлегерлеп алган чүве аттарының падеж, сан талазы-биле өскерилгезиниң онзагайы-биле база таныжар. Оларны шын бижип өөренир.

Практиктиг ажыл:

1. Чугаа кезектери-биле таныжылга.
2. Чүве адын өөредири. Кым? Кымнар? Чүү? Чүлөр? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр.
3. Чүве аттарын лексиктиг утказының аайы-биле бөлүктээри.
4. Чүве аттарының саннарга өскерлири.

Онаалгалар:

- Хуу болгаш ниити чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлап, чижектерге бадытка.
- Чүве аттарының хамаарылга кожомуанга өскерлиринге чижектерден беринер
- Чүве аттарының падежтерин сагывышаан, өскерлип чорууру-биле чугаадан тургус.

4. Демдек адын өөредири

Демдек ады тыва дылдың школа курузунда база бир чугула чугаа кезектеринге санаттынып турар. Ынчангаш ону чедииниң өөредиринче чугула кичээнгейни салза чогуур. Бисти долгандыр турар бүгү-ле чүвелер, болуушкуннар болгаш билиглер чүвелерниң аттарын илередир. Олар шуптузу тускай демдектерлиг (өң-чүзүннүг, хемчээл-шынарлыг дээш оон даа өске). Чижээ: кадыр орук, ыяш орун, кызыл тук.

2-ги класска бо теманы өөредириниң сорулгалары: 1.Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар, чүвелерниң бодун, демдектерин аас-даа бижимел-даа чугаага ылгап билирин чедип алыры.

2.Кандыг? деп айтырыгны чүвелерниң ылгавыр демдектерин, шынарын, өң-чүзүнүн, хемчээлин, хевирин илередир сөстөргө шын салып билирин чедип алыр. Чижээ: 2-ги класска бажың дугайында: улуг, ыяш, чаа, даш деп чугаалап, ол сөстөргө кандыг? деп айтырыгны салып билирин чедип алган турар.

3-кү класска «Демдек ады» деп грамматиктиг билиг-биле таныжар. Демдек-адының лексиктиг утказы, харыылаттынар айтырыглары, чүве ады-биле холбаазы. Демдек адын өске чугаа кезектеринден ылгап билири, синоним болгаш антоним демдек аттары-биле таныжары, демдек адының тургустунары: кижизиг, тыг, ныг, ниг деп кожумактарны шын бижири. Оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаарын чедип алыр.

4-кү класска «Демдек ады» деп теманы өөредип тура, уруглар 2-3 дугаар класстарга алган билиглерин быжыглавышаан, чаа-чаа грамматиктиг билиглерни алыр.

Өөредиглиг сорулгалары:

1. Демдек аттарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглап билириниң мергежилдерин сайзырадыр.

2. Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни улам ханыладыр.

3. Уругларның сөс курлавырын байыдар.

4. Чүвелерниң янзы-бүрү демдектерин, шынарларын эскерип, хайгаарап билиринге чаңчыктырар.

5. «Демдек ады» деп грамматиктиг билигни хевирлээр.

6. Демдек аттарын шын бижииринге чаңчыктырар.

7. Өөреникчилерниң чугаазын антонимнер, синонимнер-биле байыдар, демдек аттарын дорт болгаш шилчиткен утказы-биле таныштырар. Баштайгы кичээлдерде өөреникчилерниң 2-3 дугаар класстарга демдек адының дугайында алган билиглеринге даяныр.

Практиктиг ажыл:

1. Демдек адын өөредири. Оларның харыылаар айтырыглары.

2. Демдек адының чүве ады-биле холбаазы.

3. Демдек аттарының кожумактарын шын бижири, оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаары.

Онаалгалар:

- Синоним болгаш антоним демдек аттарының чижектерин кирип домактардан чогаат.
- Демдек аттарын кирип тургаш чугаадан тургус.

5. Сан адын өөредири

2-ги класска сан адынга хамаарыштыр кандыг-даа таныжылга турбаан. «Сан ады» деп теманы 3-кү класска уруглар бир дугаарында өөренир.

Ону өөредириниң сорулгалары мындыг:

1. «Сан ады» деп грамматиктиг билиг-биле таныжылга. Сан адының харыылаар айтырыглары, чүве ады-биле холбаазы.

2. Түң болгаш дугаар сан аттары. Оларны ылгап билири. Дугаар сан адының тургустунар аргалары-биле практиктиг таныжылга.

3. Сан аттарын шын бижииринге практиктиг таныжылга.

4. Сан аттарын өске чугаа кезектеринден ылгап билирин өөредир.

5. Аас болгаш бижимел чугаага сан аттарын шын ажыглап билиринге чаңчыктырар мергежилгелер чорудар.

Чүгле түң сан аттары, дугаар сан аттары деп бөлүктөрнү өөредир, сан адының өске бөлүктөрнү тускайлап өөретпес. Ынчалза-даа номда сан адының бөлүк бүрүзүнге хамаарышкан мергежилгелер киирген. Ону өөреникчилерниң нарын сөс дугайында билиинге даянып алгаш, чүгле практиктиг таныжылга кылдыр тайылбырлаар.

Практиктиг ажыл:

1. Сан адын өөредири. Ооң грамматиктиг демдектери-биле таныштырары.

2. Сан адының харыылаар айтырыглары, чүве ады-биле холбаазы.

3. Түң болгаш дугаар сан аттары, оларның тургустунар аргалары.

4. Сан аттарын өске чугаа кезектеринден ылгап билири.

5. Сан аттарын чугаазынга шын ажыглап билири.

Онаалгалар:

- Сан адының бөлүктөрүнө бердинген чижектер-биле домактардан чогаат
- Сан аттары кирген тывызыктардан тып.
- Сан аттары кирген үлегер домактардан тып.

6. Кылыг сөзүн өөредир

Кылыг сөзү эге класстың программазында эң чугула, хемчээлиниң талазы-биле улуг болгаш нарын тема болуп турар. Ынчангаш ону өөредир белем эвес. Ону өөредип турар үеде уруглар хөй санныг чаа билиглерге, дүрүмнерге, терминнерге, тодарадылгалар таваржыр.

2-ги класска уруглар чүвөлөрнүң кылдыныын илередир канчап тур? чүнү кылып тур? канчаарыл? деп айтырыгларга харыылаар сөстөрнү домак иштинден тып, өске сөстөрдөн айтырыглар дузазы-биле ылгап билиринге өөредир. Баштайгы кичээлдерден эгелеп кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрнү чаңгыс шыйыг-биле, канчап тур? чүнү канчап тур? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрнү ийи шыйыг-биле деп өөредир.

3-кү класска «Кылыг сөзү» деп теманы өөредириниң сорулгалары:

1. Кылыг сөзү деп грамматиктиг билиг-биле таныжылга. Кылыг сөзүнүң лексиктиг утказы, харыылаар айтырыглары, чүве ады-биле холбаазы.

2. Сан болгаш үе хевирин-биле таныжылга.

3. Кылыг сөзүнүң дужаал хевирин тускайлап өөретпес-даа болза, ооң арыннарга болгаш саннарга өскөлөринге хамаарышкан мергежилгелерни кылдырар, ол сөстөрнүң дузазы-биле домактар чогаадыр.

4. Синоним кылыг сөстөрүн тып, оларны чугаага ажыглап өөредир.

4-кү класска: кол сорулга—кылыг сөзүнүң 3 арынның, 2 санныг болгаш 3 кол үелиг болурун уругларга билиндирер, кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлерин, дужаал болгаш даар хевирлерин практика кырынга таныштырар.

Практиктиг ажыл:

1. Кылыг сөзүн өөредири. Кылыг сөзүнүн харыылаар айтырыглары.

2. Кылыг сөзүн өөредир сорулгалары.

3. Кылыг сөзүнүн лексиктиг утказы.

4. Кылыг сөзүнүн чүве ады-биле холбаазы.

Онаалгалар:

○ Кылыг сөстөрүнүн синоним сөстери кирген чугаадан тургус.

○ Кылыг сөзүнүн арыннарга, саннарга, үелерге өскерлирин домактарга көргүс.

7. Ат орнун өөредири

2-3 класска тыва дыл программазында «Ат оруннары» деп теманы тускайлап өөредири көрдүнмээн-даа болза, өөреникчилер ат орунары болур сөстөрүн херек кырында бодунун чугаазынга үргүлчү адап, ажыглап турар.

4 класска бо теманы өөредип тургаш, башкының кол сорулгазы–ат орнунун ужур-утказын билиндирип, домак-биле ажыл чорудуп турар үеде аас-даа, бижимел-даа чугаага стиль талазы-биле частырыгларны болдурбазынче кичээнгейни угландыраы. Дес-дараалашкак уткалыг домактарга чаңгыс ол-ла сөстү хөй каттаптавазын болдурбазы-биле ат орунарын шын шилип билиринге өөредир. Оон ыңай чаңгыс ол-ла ат орунарын улаштыр катаптатпайн, оларны чүве ады-биле таарыштыр солуп өөредиринге чаңчыктырар. Ат орунарының 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарын эки билип алыр болза, «Кылыг сөзү» деп улуг болгаш нарын теманы өөредиринге эвээш эвес дузаны чедирер.

Өөреникчилерни ат орунарын домак иштинден тып, оларны өске чугаа кезектеринден ылгап билир кылдыр өөредирде, программада берген шактар-биле кызыгаарлаттынмайн, өске-даа кичээлдерге мергежилгелер кирип, быжыглаашкынны чорудары негеттинер.

Ат орну чүве ады ышкаш падежтерге өскерлип чоруур болганда, олар домактың кандыг кижигүннери болурун айтырыглар дузазы-биле тодарадып, шын тыварынга ажылдарны чорудар. Сөглекчи-биле кады чоруур мен, сен, бис,

силер деп дузалал сөстөрнi сөглөкчи көргүзүкчүлөрүн болгаш адаарының падежинде турар арынның ат оруннарын өөреникчилер будап болур. Ынчангаш домак сайгарып турар үеде өөреникчилерниң кичээнгейин, айтырыгларны шын салып, ат орну-биле илеретинген кол сөстү тып билиринге мергежилдерни практика кырынга чорудары чугула.

«Ат орну» деп теманы өөредип тура, мындыг ажылдарны чорудуп болур:

Ылгаан чүве аттарын ат орну-биле солувушаан, дүжүрүп бижиир:

а) Аяна биле Орлана эки өөрөнгөнер. Аяна биле Орлана лагерьге дыштанып чорааш келген.

б) Ачам—суурда тудугжу. Ачам—аныяктарның дагдыныкчызы.

1-ги арында ат орну 3-кү арында кылдыр өскертип биживишаан, домактарны эде тургузар:

Хөй сектер орнунга чоруур ат орунарын немөвишаан, дүжүрүп бижиир:

а) Ава—дээрге ... эң-не үнелиг, эң-не эргим кижиги.

б) Авам—... буянын чорукка өөредип ... билдинмес чүвени ... айтып бээр.

в) ... аарый бээримге, ... чанымга олуар.

4. Каапкан үжүктөрнi немөп, дүжүрүп бижиир: м...нд...б...че...ме...: иг...л...дм. /тывызык/.

5. Эжеш сөстөрнi /сөс катыжышкыннарын/ чедир бижиир. Чижээ: мен /чугаала, /ол/нөмү, сен/нөмүн.

Наречиени өөредири. Утказы харыылаар айтырыглары. Кылдыныгны тодарадып чорууру. Домакка кандыг кижигүн болуру.

Практиктиг ажыл:

1. Ат орнун өөредири, ооң өске чугаа кезектеринден онзагайы.

2. Ат оруннарының арыннары.

3. Наречие. Наречиени өөредири.

Онаалгалар:

○ Ат оруннарының падежтерге өскерлирин чугаала.

○ Наречиениң кылдыныгны тодарадырын чижектерге бадытка.

4. Домак деп билигни өөредири

Өөреникчилер эге класстарга домак дугайында дараазында билиглерни алган турар:

а) Чугаа домактардан тургустунар. Утка-сорулгазының аайы-биле (медээ, айтырыг, кыйгырыг), үн аяны-биле (алгы) деп хевирлерге чардынар.

б) Домак кежигүннери: кол сөс, сөглекчи болгаш ийиги черге кежигүннери.

в) Сөс каттыжышкынны, сөс каттыжышкынында болгаш домакта сөстөрниң харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тодарадыры.

г) Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар, дорт болгаш доора чугаа. Диалог.

Домактың хевирлерин болгаш тургузуун өөренигени-биле чергелештир бижик демдектерин хереглээр талазы-биле ажыл чоруттунар. Уругларның домак дугайында алган билии класс өрүлээн tudum-на улам байып, чаа-чаа чүүлдер немежир.

1-ги класска өөреникчилер чугаадан домакты ылгап, оларны номчуп, домактарны сөстөргө чарып билирин чедип алыр. Домактарны номчуп турар үеде бижик демдектерин ёзугаар үн аянын болгаш үн доктаашкыннарын кылып, баш удур оларны сайгарган соонда, бижээш, сөөлүнге улуг сек салып билир уjurлуг. Оон ыңай домак эгезинге улуг үжүк бижиириниң дүрүмүн шингээдип алыр уjurлуг. Үжүглелдиң бижик өөредилгезиниң эгелевейн тургаш-ла, чугаадан домакты ылгарадып, каш домак чугаалаанын тодарадып билир кылдыр өөредир. Схемазын ылгап билир кылдыр өөредир.

! ____ --домак. ! ____ ____ . -- ийи сөстүг домак. ! ____ ____ . үш сөстүг домак.

1-ги класска домак талазы-биле алган билиин быжыглавышаан, 2-ги класска «Домак» деп теманы өөредилге чылының дургузунда чорудар. Өөреникчилерниң кичээнгейин домактың төнгөн уткалыг болурунче, домакта кымның азы чүнү дугайында чугаалап турарын, оон дугайында чүү дээнин көргүзөр айтырыгларны харыылап билиринче угландырап.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг болгаш алгы домактары-биле өөреникчилер ийиги класска таныжып эгелээр. Грамматика болгаш номчулга кичээлдеринге домакта кымның база чүнүң дугайында чугаалап турарын көргүзөр кым ? чүү? деп айтырыгларга харыылаар сөстөрни ылгап өөренир, «кол сөс», «сөглекчи» деп билиглерни болгаш домак кежигүннери-биле таныжарлар.

Ук класска утка талазы-биле үн аянын барымдаалап, домактарның сөөлүңгө улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин салырын практика кырынга өөредир.

Оон аңгыда, чурум—чыскаалы шын эвес бердинген сөстөрлиг домактарны шын тургузуп база бердинген чуруктуң болгаш сөстөрнүң дузазы-биле уруглар боттары домактар чогаадып өөренирлер.

3-кү класска домакты база-ла чыл дургузунда чорудар. Баштайгы кичээлдерге 2-ги класска өөренген чүүлдерин катаптаар. Дараазында улдуннарда уругларның алган билиинге даянмышаан, программада бердинген негелделерге дүүштүр өөредир. Ол негелделер мындыг:

1.Домак деп чүл дээрзин болгаш домактың сөстөрдөн ылгалын билиндирер. Домак дугайында билиг-биле таныштырып, төнгөн бодалды илередип турар харылзаалыг бөлүк сөстөрни домак деп адаар дээрзинге баштайгы теоретиктиг билигни бээр. «Бистиң чугаавыс чүдөн тургустунарыл? — деп айтырыгны харыылап шыдаптарынче угланган айтырыгларны өөреникчилерге салып, шын харыыны негээр.

2.Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының дугайында өөреникчилернүн ийиги класска алган билиин ханыладыр болгаш ол домактарның утка талазы-биле база адаттынар аянны-биле тус-тузунда ылгалын чижектерге тода көргүзүп тургаш, тайылбырлаар. Оон ыңай медээ домаан айтырыг азы кыйгырыг домактары кылдыр азы айтырыг домаан медээ домаа кылдыр тургузар ажылдарны практика кырынга чорудары чогумчалыг.

3. Домакта кирип турар уткалыг сөстөр домактың кежигүннери болур. Оон иштинден кол сөс-биле сөглекчи домактың чугула кежигүннери, а өске артканнары—ийиги черге

кежигүннери болур дээрзинге практиктиг таныжылга чорудар. Башкының кол сорулгазы–домак иштинден домактың чугула кежигүннерин шын тып билиринге өөредири.

4. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домак дугайында тускай билигни 3-кү класска албас-даа болза, домакта сөстөр утка талазы-биле аразында харылзаалыг, ону айтырыглар-биле билип ап болур дээрзин өөреникчилер бир сөстен өске сөсчө айтырыглар салып, оларның аразында харылзаазын тургузарынга мергежилгелерни херек кырында башкы үргүлчү чорудуп турар.

5. Санай адаан сөстөрлиг домактарны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглап билири. Аянныг номчууру. Оларның бодуун схемазын кылыры.

6. Дорт чугаага болгаш адалгага бижик демдектерин хереглээрин уруглар практика кырынга шиңгээдип алып журлуг.

Практиктиг ажыл:

1. Домак дугайында билигни өөредири.
2. Домактарның хевирлери. Домакка үн аянын сагып номчуурун чедип алыры.
3. Домактың кол кежигүннери.
4. Домактың ийиги черге кежигүннери.

Онаалгалар:

- Сөс каттыжыышкынны. Домакта сөстөрниң аразында харылзаазын көргүс.
- Домактың хевирлери болгаш тургуузуун өөредирин чугаала.
- Домакка бижик демдектерин шын салырын өөредирин чижектерге көргүс.
- Делгеренгей, делгеренгей эвес домактарлыг чугаадан тургус.
- Дорт чугаага болгаш адалгалыг домактарга бижик демдектерин шын *салырын тайылбырла*.

9. Пунктуацияны өөредири

Эге школаның уругларынга бижик демдектерин салырынын эге билиглерин программа езугаар өөредир. Бижик демдектери чугааны утка болгаш үн аяны-биле кезектерге чарып, ону шын дүрген билип алырын негээр. Бир эвес бижимел чугаага бижик демдектерин шын эвес салыр болза, ооң утказы билдинмейин барып болур, ынчангаш бижээн чүүлдүң утказын шын дамчыдарынга база билдингир тода номчуурунга бижик демдектери канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг.

Башкының кол сорулгазы бижик демдектерин чүгле шын салдырып өөредир эвес, харын-даа оларны номчулга үезинде тода ылгап, сагып, ажыглап билир кылдыр чаңчыктырар.

Эге школаның доозукчулары дараазында бижик демдектерин шын хереглээрин билген турар ужурлуг: улуг сек (.), айтырыг демдээ (?), кыйгырыг демдээ (!), биче сек (,), дефис(-), кавычка («»).

Өөреникчилерниң бижик демдектерин хереглээриниң талазы-биле быжыг билиглиг болуру – ооң ниити билииниң бедин, аас болгаш бижимел чугаазынның деңнелиниң сайзырангай, культурлуун көргүзөр.

Практиктиг ажыл:

1. Пунктуацияны өөредири. Бижик демдектерин шын салыры.
2. Бижик демдектерин шын салып билиринден чугаа чарт, уткалыг болур дээрзин өөредири.
3. Аас чугаага үн доктаашкыннарын сагып тургаш, чугааны дамчыдары.

Онаалгалар:

- Сөзүглелде бижик демдектерин шын салганын тайылбырла.
- Бижик демдектерин шын сагаанын аас чугаага көргүс.

Тестилер:

1. «Уругга бойдушту кандыг-даа бойдус шинчилекчизи төрөөн дылынга дег ынчаар тайылбырлап берип шыдавас». Кымнын состерил?

- К.Д. Ушинский
- В.С. Сухомлинский
- Я.А. Коменский
- В.Г. Выготский

2. Үжүглелдин бирги чадазынга өөредир үжүктөр.

- а, л, о, м, е, н...
- д, б, в, г, ш, т...
- я, е, ё, ю...
- ф, ц, щ...

3. Үжүглелдин 2-ги чадазынга өөредир үннөр болгаш үжүктөр

- с, и, ч, ы, у, р...
- ф, ц, щ...
- л, е, ё, ю...
- т, к, п, н, х, з...

4. Үжүглелдин 3-кү чадазында өөредир үжүктөр болгаш үннөр:

- у, р, и, ш, о...
- т, к, п, н, х, з...
- я, е, ё, ю...
- ф, ц, щ...

5. «Уругларга билдинмези чээрби сөстү кандыг-бир көргүзүг материалының дузазы-биле тайылбырлаар болза, уруглар шадаа четпейн билип алыр. А билдинмези беш сөстү көргүзүг материалы чокка тайылбырлаар болза, олар дыка үр үеде хилинчектенир» – кымның сөстери – дир?

- В.С. Сухомлинский
- Я.А. Коменский
- А.С. Макаренко
- К.Д. Ушинский

5. 3-кү класстан эгелеп өөредир чугаа кезээ

- чүве ады
- ат орну

- демдек ады
- сан ады

6. Чаа тема тайылбырлаан соонда дарый чорудар кичээлдин чугула кезектеринин бирээзи

- онаалга хыналдазы
- чаа теманын тайылбыры
- кичээлдин түңнели
- быжыглаашкын кезээ

7. Домакты сайгарарының чуруму

- домактан баштай ийиги черге кежигүннерин тып алып.
- домактың сөглөкчизин баштай тып алып.
- баштай домак кежигүннериниң адаан шыйып алып.
- домактың утказын кызырар.

8. Хуу чүве аттарынга чүлөр хамааржырыл, шын бижири.

- хуу чүве аттарын улуг үжүк-биле эгелеп бижири.
- хоорай, суурлар аттары
- черлер аттары
- аяк-савалар аттары

9. Падежтер кожомактары домакта сөстөрниң..... илередир.

- эгезин
- харылзаазын
- туружун
- төнчүзүн

10. Чүве адының хамаарылга хевириниң чижээ:

- хөлдүң балыы
- балыктыг хөл
- хөлге турумчуур
- хөлден алып

11. Сан адын өөредип турда чорудар ажилдар

- оларның айтырыгларын шын тывар.
- домакка кандыг кежигүн болурун илередир.
- сан адының бөлүктөрүн илереткен сөстөрнү ылгаар.
- санап өөредир.

12. Демдек адының ылгавыр демдектер көргүзери.

- демдек адының айтырыглары
- демдек аттарын шын бижири
- демдек аттары-биле домак чогаадыр.
- демдек аттарын падежтерге өскерттир.

13. Демдек аттарының харыылаар айтырыглары.

- кым? чүү?
- кандыг? чүлүг?
- каш? каш дугаар?
- чүнү канчар тур? канчаар?

14. Кылыг сөзүнүн харыылаттынар айтырыглары

- кандыг ? чүлүг
- чүнү кылып тур? канчап тур?
- кымнар? чүлөр?
- каяа? кайыын?

15. Кылыг сөзүнүн дужаал болгаш даар хевирлери- биле каш дугаар класска таныжарыл?

- бирги а
- ийиги
- үшкү
- дөрткү

15. Чувелернин дугаарын көргүзөр чугаа кезээ

- чүве ады
- демдек ады
- сан ады
- ат орну

16. Кылыг сөзүнүн келир үезинин айтырыглары?

- канчап тур? чүнү кылып тур?
- канчаар? чүнү кылыр?
- канчанган? канчалды?
- канчап турар? чүнү кылган?

17. Ат орнун каш дугаар класска өөредирил?

- бирги
- ийиги
- үшкү
- дөрткү

18. Ат орнун каш дугаар класска өөредирил?

- бирги
- ийиги
- үшкү
- дөрткү

19. Чүвелерни чүгле айтып каар чугаа кезээ

- чүве ады
- демдек ады
- сан ады
- ат орну

20. Арыннарга, саннарга өскерлип чоруур чугаа кезээ

- чүве ады
- кылыг сөзү
- ат орну
- сан ады

Хыналда ажыл

Эге школага «Тыва дыл» эртемнинң бөлүктөрүн өөредири

Вариант I

1. Эге школага «Үннер болгаш үжүктөр» деп бөлүккө хамаарышкан билиглерни класстар аайы-биле канчаар өөредирин бөлүктеп көргүзөр. Бо бөлүккө хамаарышкан кол негелде чүл? Чижектерге бадыткап тургаш, харыыла.

2. Төрөл сөстөр дугайында алган билиглеринге даянып алгаш, сөс чогаадыр эң нептереңгей чогаадылга кожумактары-биле практика кырынга уругларны канчаар таныштырарын чугаалаар. 4-кү класска «Сөс тургузуу» деп бөлүккө кандыг чаа билиглер алырын тодарадыр.

Вариант II

1. Эге школага чугаа кезектеринден чүлөрнү өөрөдири программада көрдүнгенил? Өөреникчилер чугаа кезектерин чүлөргө үндөзилеп, ылгап өөренирил? Чугаа кезектерин өөрөдиринин белеткели каш дугаар класстан эгелээш, кайы класска чедерил? Чугаа кезектеринин чижектерин бээр.

2. “Домак дугайында” билигни өөрөдип тура өөреникчилернин кичээнгейин чүнү билип алырынче угландырыл? Класстар аайы-биле чүнү өөрөдирин тодаргай бадытка. Кандыг бижик демдектерин шын хереглээрин билген туарыл? Чижектерге шынзыт.

VI эге. Эге школага аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазын чорудары

1. Чугаа сайзырадылгазының сорулгалары

Эге школага тыва дылды башкылаарының бир кол угланышкыны өөреникчилернин чугаазын сайзырадыры.

Чугаа сайзырадылгазы дээрге угаан-бодалды, сагыш-сеткилди дес-дараалаштыр, делгеренгей, тода болгаш грамматика талазы-биле шын дамчыдары болур.

Ол дылдың шын адалгазын, сөс курлавырын, грамматиктиг тургузуун шингээди алырының чугула үндөзини.

Эге школага тыва дыл кичээлдеринге чугаа сайзырадырының дараазында ажылдарның хевирлерин чорудар:

- ургуларның сөс курлавырын байыдар;
- шын адалганың нормаларын болгаш аянынг номчулганы чедип алып ажылдарны чорудар;
- уругларның сөс курлавырын байыдар лексиктиг ажылдарны чорудар;
- сөс каттыжышкыннары болгаш домактар-биле ажыл;
- аттыг болгаш шимчээшкынниг чуруктар-биле ажыл;
- сөзүглел-биле ажыл; чечен чогаал номчулгазы; шүлүк доктаадыры;
- үлегер домактар, тывызыктар-биле ажылдаары;
- экскурсиялар, теледамчыдылгалар дыңнаары;
- эдэртиглер болгаш чогаадылгалар-биле ажыл;

- очулга ажылдарын чорудары;
- аас болгаш бижимел чугааның чаңчылдарын сайзырадыр ажылдарны чорудары; класстан дашкаар ажылдарның хевирлери; дидактиктиг оюннар;
- тыва дыл кезээлери; викториналар; тыва дыл булуңун кылыры;
- янзы-бүрү мини-төлөвилелдер кылыры;
- биче шинчилел ажылдарын чорудары дээш оон-даа өске.

Эге школага уругларның чугаазын сайзырадырының сорулгаларын, угланышкыннарын тодаргайы-биле ажылдап кылган бооп турар. Оларның кол утка сорулгалары мындыг:

1. Уругларны боттарының бодалын, сагыш-сеткилин аас болгаш бижимел чугаага дес-дараалаштыр, делгеренгей, тода, шын кылдыр дамчыдып билиринге өөредир.

2. Дылдың шын адалгазын (орфоэпиязын), сөс курлавырын база грамматиктиг тургузуун уругларга шиңгээттирери.

3. Аяныг номчулганың чаңчылдарын чогуур деңгелге турар кылдыр чедип алыры.

4. Өөреникчилерниң чугаазын чаа сөстөр-биле байлакшыдары, ооң мурнунда билири сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чаа уткага ажыглап билиринге өөредир.

5. Чугааның шын, чараш болгаш культурлуг болурун кижизидери.

6. Чугаага литературлуг нормаларны сагыырын чедип алыры.

7. Номчулганың болгаш бижилгениң чаңчылдарынга уругларны өөредир.

8. Харылзаалыг чугааның аас болгаш бижимел хевирлериниң чаңчылдарын сайзырадыры.

9. Бөлүккө ажылдап өөренирин чедип албышаан, эштериниң сагындырыгларын дыңнап, арга-сүмени берип билиринге өөредир.

Чугаа сайзырадылгасынга экскурсияларны чорудары
Экскурсияларны бирги класстан эгелеп чорудар. Оларның чорудар темалары янзы-бүрү болгулаар: төрөөн чурт, бойдусче, янзы-бүрү бүдүрүлгө черлеринче дээш оон-даа өске. Бирги

класска экскурсияны школадан эгелээр. Суур (клуб, почта, садыг, ферма, библиотека, эмнелге). Кыштаг, күзег.

Экскурсияларны уругларның чугаазын сайзырадыр, көрген, билген, дыңнаан чүүлдерин аас чугаа-биле чечен дамчыдып билирин башкының айтырыгларының дузазы-биле чедип алыр. Сөс курлавыры байыыр, оларның угаан-медерелинге сактып алыышкын ажылын быжыглаар.

Практиктиг ажыл:

1. Чугаа сайзырадылгазы деп чүл?
2. Эге класстарга чугаа сайзырадылгазының сорулгалары.
3. Чугаа сайзырадылгазының хевирлери.
4. Чугаа сайзырадылгазынга экскурсияның ужур-дузазы?

Онаалгалар:

- Эге класстарга чугаа сайзырадылгазының сорулгаларын чугаалаңар.
- Чугаа сайзырадылгазының хевирлерин ылавылап санаңар.
- Чугаа сайзырадылгазынга үргүлчү ажыглаар методтарны адаңар.

2. Диктантылар, оларның хевирлери

Диктант бодунуң өөрөнгөн теоретиктиг билиглеринге даянып, сөзүглел езугаар күүседир бижимел ажылдың хевири. Олар ийи аңгы хевирлиг: *хыналда диктант* (бүдүн харылзаалыг сөзүглелден тургустунган), *өөредиглиг диктант* (аңгы-аңгы сөстөрдөн, сөс каттыжыышкыннарындан, ортумак хемчээлдиг сөзүглелдерден тургустунган).

Өөөредиглиг диктантылар утказының болгаш тургузуунуң талазы-биле янзы-бүрү хевирлерлиг:

Дүжүрүп бижиир диктант Дүжүрүп бижиир диктантының сорулгазы мурнунда көстүп турар чүүлдү кандыг-даа частырыг чокка арыг, чараш кылдыр дүжүрүп бижири болур. Бижип турар үеде хензиг-ле чайгылыышкын туруп келзе, ону частырыг деп санаар. Чижээ: Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни шын бижиирин чаңчыктырар. Дүжүрүп бижиир диктант ийи хевирлиг болур: *шуут кара олчаан* дүжүрүп бижиир диктант,

тускай онаалгаларлыг немелде ажылдарны кылып тургаш, дүжүрүп бижиир диктант. Дүжүрүп бижиир диктантыларны эге класстарга үргүлчү чорудар.

Чогаадыкчы диктант Чогаадыкчы диктант өөреникчилернин чогаадыкчы чоруун, боттарының бодалдарын бижимел-биле илередип билиринге чаңчыктырар.

Чогаадыкчы диктантыны ийи сорулгалыг бижиттирер:

1. Өөреникчилернин шын бижилгезин экижидери-биле.
2. Оларның аас болга бижимел чугаазын сайзырадыры-биле.

Диктантыны бижиттирип эгелээр мурнунда чорудар ажылдар:

1. Өөрөнгө темазынга дүгжүр сөзүглелди шилип алыр;
2. Башкы кичээлдин сорулгазын дамчыдып, киирилде беседаны чорудар;

3. Кандыг сөстөрни өске сөстөр-биле солугурун тайылбырлаар;

4. Сөзүглелди номчуп бээр, уруглар номчулга үезинде-ле кайы сөстү чүү деп сөс-биле солугурун боданып, иштинде солуп, четтигип олурар;

5. Сөзүглелде сөстөрни иштинде солугушаан, уруглар сөзүглелдин утказын сактып четтигерин кызыдар. Сөзүглелдин утказын өөреникчи бижиип турар үеде өскертип болур, улаштыр чогаадып болур.

6. Башкының берген сөстери-биле чогаадыкчы диктантыны тургузуп болур. Чижээ: *шагаа, мөөрей, тевек, кажыктар, чуңгуу, сыгырткан*.

Словарьлыг диктант Словарьлыг диктант аңгы-аңгы сөстөрдөн болгаш сөс каттыжыышкыннарындан тургустунар. Өөрөнгө темазынга хамаарыштыр чорудар. Чижээ: узадыр болгаш кыскаладыр адаар үннерге, өк-биле адаар үннерге, чымчак, кадыг демдектиг сөстөргө, сөс иштинге дакпырлап бижиир үннерге, үлегерлеп алган сөстөргө, й үннүг ажык үннерни шын бижииринге. Бо диктантыны кичээлдин кайы-даа кезээнге чорудуп болур.

Шилилгелиг диктант Шилилгелиг диктантыны башкы сөзүглелди номчуп бээрге, өөреникчилер өөренип эрткен темазынга хамааржыр сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын, азы

домактарны (башкының айтышкыны-биле: сөс, сөс каттыжыышкыннын азы домакты бижиирин) ушта бижиирлер.

Шилилгелиг диктантаыны чурукка, сөзүглелден көрүп алгаш, номчуп бээрге дыңнап алгаш шилип бижип болур: каапкан жүктерни чедир бижииринге, өөрөнгөн темаларынга хамаарышкан диктант болур. Ажык-даа, ажык эвес-даа үннерни өөренип тура, бо диктантаыны чорудуп болур.

Тайылбырлыг диктант Бижири берге сөстөрни азы домактарны башкы адап бээрге, өөреникчилер бижиир. Бижээн соонда уругларның кайы бирээзин тургускаш, номчудар, шын бижилгениң дүрүмүн чугааладыр, арткан өөреникчилер диктантаызын эдерти көрбүшаан, хынаар. Чижээ: эът, каът, оът, чүк деп сөстөрни бижиткеш, чүге кадыг демдек бижээнин тайылбырладыр. Диктантаының бо хевирин кылдыарга уругларның чугаазы сайзыраар, боттары түңнел үндүреринге чаңылды бээр.

Хостуг диктант Диктантаының бо хевири эдертиг бижииринге уругларны чаңчыктырар. Башкы бүдүн сөзүглелди номчуп бергеш, ооң утказы-биле ажылдап, башкының айтырыгларынга харыылаарлар. Ооң соонда өөреникчилер билип алганы-биле диктантаыны бижиирлер. Катап номчуvas. Бижип турар үеде үзүктеп (абзац аайы-биле) ажылдаар, чамдык сактып албаан сөстөрүн чоок уткалыг синоним сөстөр-биле солуп-даа болур.

Дөмейлеп бижиир диктант Дөмейлеп бижиир диктантаының сөзүглелин башкы номчуп бээрге, өөреникчилер утказынга чоок хевирлиг ажылды боттары кылыр.

Чижээ: *Кыш дүшкен. Хову-шөлдер ак чоорганын шугланыпкан. Хамык чиңгейини турар куштар эвээжээн. Чүгле бора-хөкпештер ыңай-бээр хиртиледир ужуп тургулаан. Оларга өөреникчилер чылыг уяларны чазын-на белеткеп бергеннер.*

Шак-ла ындыг хевирлиг сөзүглелди чылдың шупту үелеринге хамаарыштыр боттары тургузарлар.

Сагындырып бижиир диктант Бижиир сөзүглелин баштай өөреникчилерниң боттарынга номчудар, ооң соонда берге орфограммаларны сайгаргаш, оон уругларга бижидер. Бижиир ужурлуг сөзүглелдин сөстөрүниңге шын бижилгениң

дүрүмнеринге ажылды баштай чороткан турар ужурлуг. Диктантаыны бижип турар үезинде тайылбырын кылгаш, оон бижиир (чүге ынчаар бижирил, мынчаар эвес...). Чижээ: *Эрте күзүн аңчы дишнээринге белеткенип эгелээн. Ол эзерин септеп, таалыңыга аъш-чемин суп, чадып алыр дөжээн белеткээн. Чүък аартатпас дээш, ол боданган. Аңчы аъдының буттарын топтап көргүлээн.*

(Өк-биле адаар сөстөрни шын бижиирин хынаар).

Чурукка диктант Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга ажыглаар. Янзы-бүрү орфограммалар кирген чуруктуг сөстөрни башкы самбырага азып алыр. Өөреникчилер чуруктарда сөстөрниң аттарын боттары бижиир.

Үлелгелиг диктант Үлелгелиг диктант колдуунда өөренип эрткен темазын хынаарынга бижиир. Өөреникчилер башкының адаан сөстөрүн шуптузун одуругларга аңгылап бижиир. Чижээ: 1. Бирги одуругга азырал амытаннар аттарын бижээш, ийиги одуругга черлик амытаннар аттарын бижиир. 2. Бирги одуругга чымчак демдектиг сөстөрни бижиир, ийиги одуругга чымчак демдек чок сөстөрни бижиир.

Хыналда диктант Хыналда диктант – өөреникчилерниң шын бижилгезин болгаш өөренип эрткен билиглерин кайы –хире шиңгээдип алганын хынаар эң чугула арга. Ону кандыг-бир тодаргай теманы өөренип эрткен соонда, улдуңнар түңнелинде, өөредилге чылы дооступ турда кылдырар.

Хыналда диктантаыны чорудар методиказы мындыг: башкы диктантаының сөзүглелин долузу-биле аянынг ,тода, билдингир номчааш, сөзүглелдиң утказынга кайы-хире билип алганын хынаары-биле өөреникчилерге айтырыглар салыр. Утказы билдинмес сөстөрниң утказын тайылбырлап бээр. Диктантаыны бижидерде бир домакты ийи-үш катап номчуур. Баштай номчуп турда өөреникчилер кичээнгшейлиг дыңнаар, ийигизинде бижиир, үшкү номчулгада бижик демдектерин хынаар.

Диктантаыны уруглар шупту бижип дооскан соонда, башкы бүдүн сөзүглелди катап өөреникчилер хынаар кылдыр бижик демдектеринге чогуур доктаашкыннарны кылып тургаш, номчуп бээрге өөреникчилер эдерти хынаар. Сөөлүнде уруглар ажылын боттары хынааш , дужаар.

Түңнел диктант Түңнел диктантыны үр үе иштинде өөрөнгенин хынаар таварылгада бижидер. Чижээ: улдуң демдээн үндүрүп тургаш азы өөрөдилге чылын төндүрүп турар үеде.

Мындыг диктантының хемчээли (диктантыда сөстөрнүн саны) методиканың дүрүмүңгө чагырткан турар. Сөзүглелде өөрөмээни дүрүмгө сөстөр турар болза, ону самбырага баш удур бижип каар.

Диктантыны бижидип тура негелдеге хамаарыштыр К.Д.Ушинский мынча дээн: *“Диктантыны оожум, билдингир кылдыр бүдүн домактап номчуп бээр болза эки, а аңгы-аңгы сөстөр-биле эвес. Уруглар домакты дыңнавышаан, сөстөрдө үннерни эвес, а бүдүн домактың утказын бажынга сактып алыры чугула”* [22, с. 45].

Практиктиг ажыл:

1. Өөрөдиглиг диктантыларның хевирлери.
2. Аңгы-аңгы сөстөрдөн болгаш сөс каттыжыышкыннарындан тургустунар диктантының хевир.
3. Чогаадыкчы диктант деп чүл?
4. Мурнунда көстүп турар чүүлдү кандыг-даа частырыг чокка бижири диктантының кайы хевирил?

Онаалгалар:

- Башкы сөзүглелди номчуп бээрге, өөрөнип эрткен темазынга хамааржыр сөстөрни, азы домактарны ушта бижиир диктантыны канчаар чорударыл чугаалаңар.
- Хостуг диктантыны чорударынга методиканың негелдезин тайылбырлаңар.
- Хыналда диктантыларны кажан бижидерин бижиңер.
- Өөрөникчилерниң шын бижилгезин болгаш өөрөнип эрткен билиглерин кайы –хире шингээдип алганын хынаар диктантының хевирин бижип тайылбырлаңар.

3. Эдертиглерниң хевирлери, оларны чорудары

Эдертиглерни бижидери шын бижилгеге өөрөникчилерни чаңчыктыраындан аңгыда, диктантыдан чогаадыг бижииринче шилчиириниң оруу болур. Эдертиглерни бижидериниң сорулгалары аңгы-аңгы болур.

- Өөреникчилерниң билииниң деңнелин хынаар;
- Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаа талазы–биле чедип алган чаңчылдарын быжыглап, байыдар;
- Стилистика талазы–биле янзы–бүрү ажылдарны чорударынга херектиг.

Эдертиглер харылзаалыг чугаа сайзырадырының база бир хевири. Эдертигни бижири өөреникчилерге бот-тускайлаң ажылдаар арганы берип, оларның чогаадыкчы боданыышкынын идепкейжидип, уругларның сөс курлавырын байыдарының бир чугула хевири. Ынчангаш эдертиглер – биле ажыл уругларның чүгле харылзаалыг чугаазын сайзырадыр эвес, оларның өөрөдилгезинге, угаан-бодалын сайзырадырынга болгаш кижизидилге айтырыыга база кол ужур-дузалыг.

Өөрөдиглиг эдертиглер Өөрөдиглиг эдертиглерде хөй кезиинде утказы өөреникчилерге мурнуку класстардан билдингир ийикпе, азы нарын эвес, хемчээли бичии сөзүглелдерни класс бүрүзүнде киирген. Мындыг сөзүглелдерниң чамдыызынга өөреникчилерниң орус болгаш тыва литературага өөрөнип эрткен чогаалдарындан үзүндүлери болгаш кыска чечен чугааларны хереглээн. Оларны чорударда, сөзүглелди номчуп бээр, ооң соонда эдертигниң планын өөреникчилерниң киржилгеzi–биле тургузар. Ийиги номчулганың мурнунда сөзүглелдин утказын өөреникчилерге эдерти чугааладыр – чугаалатпазын боду (башкы) билир.

Өөрөдиглиг эдертиглерни бижип тура, өөреникчилерниң чүнү билип алганы ханы уткалыг. Уран–чечен, чараш сөстөрни ажыглап, литературлуг дылдың бүгү нормаларынга дүүштүр бижиирин башкы өөреникчилерден негээр. Өөрөдиглиг эдертиглер өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырдан аңгыда, чогаалдың утка–тургузуун шын сайгарарынга, идеяын шын илередип билиринге өөрөдир. Кайы–даа класска өөрөдиглиг эдертиглерни бижидерде, башкы бодунуң салган сорулгазынга дүгжүр, өөреникчилерниң билииниң деңнелинге тааржыр сөзүглелди шилип тып алыр.

Эдертиг бижидерде башкының белеткели Эдертигни бижидер мурнунда өөреникчилерниң билииниң деңнелин, эдертиг бижииринге чедип алган билиглерин билген турар.

Сөзүглел бүрүзү өөредилге-кижизидиглиг сорулгалыг болур. Бодунуң бодалын дес—дараалаштыр билген, сөзүглелди кезектерге шын хуваап, чогаалдың киржикчилериниң иштики сагыш—сеткилиниң онза байдалдарын хынаар, бойдушту болгаш амыдыралды чуруп, авторнуң ажыглаан чогаадыкчы аргаларын тып дамчыдар, чогаалчының сөс—домааның онзагай байдалын дамчыдар. Эдертигни бижидерде немелде орфографтыг, пунктуациялыг онаалгаларны берип болур. Маадырларның чугаазын бирги арындан үшкү арынче өскерттип болур.

Башкының эге сөзү допчу болур. Аңаа сөзүглелдин адын, авторну кыска таныштырып, чогаалдың кажан бижиттингенин чугаалаар. Бирги номчулганы тода, оожум, аянын чорудар. Янзы—бүрү жанрларның чогаалдарын номчуурда, үннүң ниити аянын шын тып алып. Билдинмес сөстөрнүң утказы-биле (словарьлыг) ажыл чороттунган турар ужурулуг. Эдертигни номчуп турда—ла өөреникчилер кезектерге хуваап, планын тып турар ужурулуг.

Эдертигни бижиири Уруглар чүгле дыңнаан чүүлүн катаптавайын, ооң утказын ханыладып, чогаадып болур. Боттарының бодалын илередирде, сөзүглелдин логиктиг утказын сагып, утказын шын дамчыдып, домактарны грамматика талазы—биле шын тургузуп, ажыглап тургаш бижиири.

Хыналда эдертиглерге хөй дорт чугаа болгаш диалогтар, утказы билдинмес сөстөр, нарын тургузуглуг сөзүглелдерни, өөреникчилерниң өөрөнмээн чүүлдерин киирип болбас. Хыналда эдертиглер база башкының сөзүндөн эгелээр. Оон сөзүглелди ийи катап номчуп бээр. Билдинмес сөстөрни башкы самбырага бижип, утказын тайылбырлаар. Эржежок чугула деп көрзе, башкы сөзүглелдин идеязын, тургузуун сайгарып көөр. Хыналда эдертиглерниң планын өөреникчилер боттары тургузар.

Делгеренгей болгаш допчу эдертиглер Өөредиглиг эдертигни делгеренгей азы допчу кылдыр бижип болур. А хыналда эдертиг колдуунда делгеренгей болур. Чүгле ховар таварылгаларда допчу болур. Делгеренгей эдертиг сөзүглелде бижиттинген болуушкуннарны долузу—биле дамчыдар сорулгалыг болгаш оларның чугаа—домаан байыдып, сөзүглелде сөстөрни шын

бижииринге чаңчыктырар. Допчу эдертиг чогаадыкчы хевирлиг ажыл болур болгаш уругларны боттарының бодалын допчулап илередиринге, чогаалдың утказын хандыр бодаарынга, сөстөрни, домактарны шын шилип алырынга чаңчыктырар.

Чугааның хевирин өскертип эдертиглерни эрттирерде, сөзүглелде бирги арындан чугаалаан чүүлдү үшкү арындан чугаалаан кылдыр өскертип ап болур. Дорт чугааны доора чугааже шилчидип ап болур.

Тускай онаалгалыг эдертиглер Кандыг–бир эдертигни бижиирде, грамматиктиг, орфографтыг ийикпе, пунктуациялыг тускай онаалгаларны берип болур.

Практиктиг ажыл:

1. Эдертигни бижидериниң чорудуу.
2. Эдертигни бижидип тура башкының чедип алып негелделери.
3. Эдертигни бижидериниң сорулгалары.

Онаалгалар:

1. Эдертиглерниң хевирлерин, тайылбырлаар.
2. Эдертигни үнелээринге негелделер кандыг болурул?.

4. Чогаадыглар, оларның хевирлери

Чогаадыг – бердинген темага хамаарыштыр өөреникчилер боттарының бодаалдарын бот-тускайлаң илередири болур. Чогаадыг бижири уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадып, боттары чүвелерни түннөп, хайгаарап, шынзыдып көөрүнгө өөрөдир. Чогаадыглар янзы–бүрү болур. Өөреникчилерниң хууда хайгааралдарынга үндезилээн, бойдус дугайында, чоннуң амыдырал-чуртталгазының дугайында, күш–ажыл дугайында, литератураның янзы–бүрү темаларынга, автобиографтыг дээш оон–даа өске темаларга чогаадыгларны бижип болур. Чогаадыгны канчаар бижиирин башкы өөреникчилерге тайылбырлап бээр, утказын илередир, чижек чогаадыгны сайгарар.

Эге школага чогаадыглар албан башкының азы башкы-биле кады тургусканы-биле план езугаар бижиттинер.

Чурук–биле чогаадыг чугаа сайзырадылгазынга база улуг ужур-дузалыг болур. Бо ажылдың онзагайы уругларга бижиттинер мурнунда аас–биле ажылды чорудуп, уругларның боттарынга катап–катап чугаалаттырар. Өннүг, чараш чуруктар уругларның сонуургалын бедидер, чогаадыкчы бодалдарның төрүттүннеринге салдарлыг, кичээлди диригжидип, өөреникчилерниң уран сонуургалын бедидер. Башкы бүрүзү төрөөн дыл талазы–биле тускай чыып каан өңнүг чуруктарлыг болур ужурлуг.

Бир эвес өөреникчилер чуруктар–биле бижимел ажылдарны кылып чаңчыга берген болза, ооң–биле чогаадыгны мындыг янзылыг чорудуп болур:

Чурукту үш–дөрт хонукта класска азып каар болгаш кичээл үезинде каш минут иштинде база катап топтап көргүзөр.

Чуруктуң утказынче өөреникчилерниң хайгааралдарын чидиглендирип турар элээн хөй айтырыгларны өөреникчилерге салыр.

Ооң соонда өөреникчилер боттары хуузунда планнарны тургускаш, чогаадыгны бижиир.

Чогаадыгны эки бижиирде, ооң темазын эки медресеп билип алыры кончуг чугула. Ону бижииринге кол–кол негелделер:

темага дүүшкээ;

темазын хандыр, долузу–биле ажыдып шыдаары;

чугаалап турар чүүлүн, бодалын тодаргай чижектер, болуушкуннарны кирип тургаш, бадыткап билири;

чогаадыгның дылының уран–чечени;

үлегер домактарны эпиграф кылдыр, төнчүзүнге таарыштыр ажыглааны.

Чогаадыгларның хевирлери: чогаадыгны бижидерде оларны үш аңгы хевирге аңгылап турар:

тоожуушкун;

чурумал–бижилге;

угаап–бодаашкын.

Эге класстарга бо хевирлерге арыг бижээн чогаадыглар ховар таваржыр, кандыг–бир хевирниң демдектери колдап–даа чоруур болза, өске хевирниң демдектери база ажыглаттынып болур.

Чогаадыгларны эрттирип тура, башкының сагыыр негелделери: чогаадыгларны удаа–дараа бижитпес, чүге дээрге материалды

чыырынга болгаш угаап–бодаарынга үе болгаш күжениишкин негеттинер.

чогаадыгны кандыг темаларга, кажан бижиирин башкы баш бурунгаар дамчыткан турар. Өөреникчи баш удур белеткенип алган болганда, чогаадыгның шынары бедик болур ужурлуг.

чогаадыгга өөреникчи бодунуң бодалдарын илередири - оларга чогаадыр ажылче идигни бээриниң бир аргазы.

Практиктиг ажыл:

1. Чогаадыгларның хевирлери.
2. Башкының чогаадыг бижидеринге белеткели
3. Чогаадыг бижииринге сагыыр негелделер.
4. Чогаадыг бижииринге херек материалдарны кайыын алырыл?

Онаалгалар:

- “Каттап чораанывыс” деп тема кайы хевирниң чогаадынга хамааржырын чугаала.
- План тургузары чогаадыгны бижиириниң кайы чадазынга хамааржырып чоруурун тайылбырла.
- Тоожуушкун хевириниң чогаадыының чижек темазын бер.
- Угаап боданышкын хевириниң чогаадыының чижек темазын бер.
- Чогаадыгларның темаларын кым бээрил.

Тестилер:

1. Угаан-бодалды, сагыш-сеткилди дес-дараалаштыр, делгеренгей болгаш грамматика талазы-биле шын дамчыдары дээрге.

- чугаа сайзырадылгазы
- башкының сөзү
- беседа
- деңнелге

2. Бүдүн харылзаалыг сөзүглелден тургустунган диктантаының хевир.

- чугаа сайзырадылгазы
- хыналда диктант

- өөредиглиг
- дүжүрүп бижиир диктант

3. Мурнунда көстүп турар чүүлдү кандыг—даа частырыг чокка арыг, чараш кылдыр..... бижири

- чугаа сайзырадылгазы
- хыналда диктант
- шилилгелиг диктант
- дүжүрүп бижиир диктант

4. Дүжүрүп бижиир диктант..... хевирлиг болур

- чаңгыс хевирлиг
- ийи хевирлиг
- үш хевирлиг
- дөрт хевирлиг

5. Аңгы-аңгы сөстөрдөн болгаш сөс каттыжыышкыннарындан тургустунар диктантының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- дүжүрүп бижиир

6. Башкының айтышкыны-биле: сөс, сөс каттыжыышкыннын азы домакты ушта бижиир диктантының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- дүжүрүп бижиир

7. Бижээн соонда уругларның кайы бирээзин тургускаш ,номчудар, шын бижилгениң дүрүмүн чугааладыр диктантының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- дүжүрүп бижиир

8. Бижип турар үеде чамдык сактып албаан сөстөрүн чоок уткалыг сөстөр-биле солуп-даа болур диктантаының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- хостуг

9. Сөзүглелин башкы номчуп бээрге, өөреникчилер ындыг хевирлиг ажылды боттары кылыр диктантаының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- дөмейлеп бижиир

10. Диктантаыны бижидерде бир домакты ийи-үш катап номчуур, сөөлүнде уруглар боттары хынааш дужаар.

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- хыналда

11. Сөзүглелден башкының айыткан сөстөрүн шилип бижиир диктантаының хевири

- тайылбырлыг
- чогаадыкчы
- словарьлыг
- шилилгелиг

12. Бижиир ужурлуг сөзүглелдин сөстөрүниң шын бижилгезиниң дүрүмнеринге ажылды баштай чоруткан турар диктантаының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- сагындырып бижиир

13.“Диктантаыны оожум, билдингир кылдыр бүдүн домактап номчуп бээр болза эки, а аңгы-аңгы сөстөр-биле эвес” Кымның сөстөрил?

- В.С. Сухомлинский
- Я.А. Коменский
- К.Д. Ушинский
- А.С. Макаренко

14. Уругларның чогаадыкчы чоруун, боттарының бодалдарын бижимел-биле илередип билиринге чаңчыктырар диктантаының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- чогаадыкчы
- сагындырып бижиир

15. Өөреникчилер чуруктарда сөстөрнің аттарын боттары бижиир диктантаының хевири

- тайылбырлыг
- шилилгелиг
- словарьлыг
- сагындырып бижиир

16. Сөзүглелдің ийиги номчулгазын чорудары.бижимел ажилдарның кайы хевирил?

- диктант
- мергежилге
- эдертиг
- чогаадыг
-

17. Утказынга хамаарыштыр сөзүгледи долу дамчытканы,бижимел ажилдарның кайы хевирил?

- чогаадыг
- диктант
- эдертиг
- тестиер

18.Бердинген темага хамаарыштыр уругларның боттарының бодалдарын дес-даралаштыр илередир бижимел ажылдарның кайы хевирил?

- мергежилге
- чогаадыг
- эдертиг
- диктант

19. “Авамга дузам” деп тема чогаадыгның кайы хевирил?

- сайзырадыглыг
- тоожуушкун
- угаап боданышкын
- чурумал бижилге

20. Чогаадыгның темазын база хевирин шилип алыры кайы чадага хамааржырыл?

- үшкү чада
- бирги белеткел чада
- ийиги белеткел чада
- дөрткү чада

Хыналда ажыл

Эге школага аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазын чорудары

Вариант I

1. Чугаа сайзырадылгазы дээрге угаан-бодалды, сагыш-сеткилди дес-дараалаштыр, делгереңгей, тода болгаш грамматика талазы-биле шын дамчыдары болур. Ол дылдың шын адалгазын, сөс курлавырын, грамматиктиг тургузуун шиңгээдип алырының чугула үндезини. *Бердинген бодалды* тодаргай чижектерден берип тургаш, бадытка.

Чугаа сайзырадыр ажылдарның хевирлери, сорулгалары кандыгыл? Чижектерин берип тургаш, тодарат.

2. Бижимел ажылдарның хевирлерин илерет. Өөредиглиг диктантыларның чижектерин бээр. Эдертиглерниң чогаадыглардан ылгалы чүл? Бодунуң бодалын шынзыдып, делгереңгей харыыны бээр.

Вариант II

1.Хыналда диктантаыны чорудар сорулгазы чүл?
Сөзүглелдерин кайыын алырыл?

Хыналда диктантаыны бижидер чорудуун чугаала.Словарьлыг диктантаының чижээн бээр.

2.Чогаадыгларның хевирлери, ону бижииринге кол–кол негелделерни бадытка.

Тоожуушкун хевиринге кыска чогаадыгдан бижи.

VII эге. Эге школага тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар ажылдарны чорудары

1.Класстан дашкаар ажылдарны чорударының сорулгалары

Эге школага тыва дылга хамаарыштыр класстан дашкаар ажылдар чорудары уругларның өөредилгезин база бодунун ажыл – чорудулгазын бүгү талалыг шын аайлап-башкарып билирин, ниити культуразының сайзыралының хевирлеттинеринге улуг салдарлыг болуру чугаажок.

Эге школага класстан дашкаар ажылдарны эрттирип тура, чедип алыр сорулгалары:

дылдың ниитилел чергелиг ужур-утказын медресеп билирин, төрөөн дылынга хүндүткелдиг, камныг, шын чараш чугааланып өөренирин улам сайзырадыр;

долгандыр турар хүрээлелди, боттуг билиглерни төрөөн дыл эртеминиң адырлары-биле чергелештир шингээттирип, шинчиледип өөредир;

бот-тускайлаң ажылдап чаңчыгарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, боттарынга херек немелде литератураны дилеп, тып чаңчыгарын чедип алыр;

дыл бодал илередириниң чугула аргазы болурун медресеп билирин, сонуургаачалын, идепкейлиин,кызымаккайын, бодунга бүзүрээр, салдынган сорулгазын чедип ап, бурунгаар чүткүлдүг, түңнелдиг болурун хевирлээр;

Класстан дашкаар чорудар ажылдарның хевирлери: класстан дашкаар ажылдарны тыва дыл кичээлдеринге бодаарга, янзы-

бүрү хевирлерге эрттирип болур: удаа-дараа чорудар, өй-өйлөп азы айлап, улдуңнар аайы-биле чорудар ажылдар.

Үргүлчү чорудар ажылдарга бөлгүмнөр, хана солун үндүрери, тыва дыл булуну, а өй-өйлөп чорудар хемчеглерге: олимпиадалар, тыва дыл хүнү, тыва дыл кежээзи, неделязы, декадазы, аянныг номчулга мөөрейи, темалыг делгелгелер, конференциялар, ужуражылгалар дээш оон-даа өске хевирлер хамааржыр.

Эге школага класстан дашкаар ажылдар уругларның аас чугаазын сайзырадыр сорулга-биле колдуунда аас-биле эрттер.

Класстан дашкаар ажылдар үезинде уруглар хууда чаңгыстап шүлүктер, калбак чогаалдардан үзүндүлөр доктаадып, рольдарны ойнап өөренип (сценажыткан көргүзүглерге белеткенип турар үеде), уругларга бижиттинген чогаалдарны номчуп, ханы сайгарылгаларын кылып өөренирлер. А бүдүн бөлүк-биле ажылдар үезинде: бөлгүм ажылы, экскурсияларже үнүүшкүннөр, республикада тыва дыл хүнүнге, бүгү делегейниң төрөөн дыл хүннеринге, байырлалдарга тураскаткан хемчеглер чорудуп, викториналар эрттирип болур.

Бүдүн школа деңнелдиг дараазында хемчеглерни чорудуп болур: тоол, чогаал байырлалы, делгелгелер (эң-не эки чогаадыглар, кыдырааштар, арыг эдилээн номнар, башкының берген база уругларның шилип алган темаларынга чуруктар), олимпиадалар, ойнаарактар театры.

Класстан дашкаар ажылдарны колдуунда оюн хевирлиг эрттирери күзенчиг. Оюнга даянып алгаш, оожум, перүк, идепкей чок уругларны хемчеглерни күүседиринче кириштирер. Тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар ажылдар неделяда чаңгыс катап эрттер болганда, башкы аңаа хынамчалыг белеткенип алыры чугула.

Класстан дашкаар ажылдар өөреникчилерни демнештирип, янзы-бүрү хевирниң ажылдарын кылырынче идигни бээр.

Ону шын планнап тургузар болза, өөреникчилерниң кичээлдерге алган билиглери улам ханылаар, бот-идепкейи, сонуургалы бедиир.

Класстан дашкаар ажылдарның хевирлери:

Тыва дыл хүнү;

Тыва дыл хүнүнүн байырлалы (“Тоол оранынче аян-чорук”,

“Бичии уругларга номнар байырлалы”);

Янзы-бүрү темаларга мөөрейлер (аянның номчулгага, сценажыткан көргүзүглер, өөредиглиг диктантылар, чогаадыкчы ажылдар);

Олимпиадалар;

Тыва дыл бөлгүмү;

Элективтиг курстар;

Консультациялар;

Экскурсиялар;

Викториналар.

Бот-тускайлаң чорудар ажылдар:

шүлүктерни болгаш калбак чогаалдан үзүндүлөрни доктаадыры;

рольдар аайы-биле номчууру үзүндүлөрни доктаадыры;

дыл сайзырадылгазынга ажыглаар материалдарны өөренир.

Холушкак хевирниң ажылдарын чорудары:

илеткелдер,

лекциялар,

беседалар,

темалыг кежээлер,

сагынгыр, тывынгырлар клуву (КВН)

диспуттар, дискуссия,

төгерик столдар,

теледамчыдылгалар,

шинчилелдер,

интервью, репортаж,

турнир,

аас журналы,

хана стендилери,

Кичээлден дашкаар ажылдарны дамчыдар хевирлери:

материалды аас болгаш бижимел дамчыдары;

ажылдарны эрттирер үелери: удаа-дараа эрттирери, неделяда,

айда чаңгыс катап;

киржикчилерниң саны-биле: чаңгыстап, бөлүктөп, ниити бөлүк-биле.

Кичээлден дашкаар ажылдарның утказы программада уругларның билиин ханыладырынга бердинген материал-биле холбашкан айтырыглар;

программадан аңгыда уругларның ниити билиин

ханыладырынга бердинген материал-биле холбашкан айтырыглар;
Кичээлден дашкаар ажылдарның дүрүмнери кичээлден дашкаар ажылдарның тыва дыл кичээлдери-биле харылзаазы;
дыл материалын үе-шаанда удаа-дараа бээри;
уругларның тус-тузунда болгаш хире-шаан барымдаалап өөредири;
сонуургалын сайзырадыры;
кичээлден дашкаар ажылдарның янзылары, оларнын аразында харылзаалыг болуру;
бодунуң күзели-биле киржилгеzi;
алган билиглерин делгемчидери, ханыладыры;
өөредилгеге херек материалды бот-тускайлан дилеп тып, ону сөс курлавырының дузазы-биле байыдып, ажылдап шыдаары;
уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыры;
дылга сонуургалдыг уругларны илередири;
өөредилгеге озалдап турар уругларга бодунга бүзүрелди оттурбушаан, мурнунга туруп келген «бергелерни» ажып эрттерин деткири;
төрөөн дылынга сонуурлгалдыг, ынак болурун кижизидери.

Эге школага тыва дыл талазы класстан дашкаар ажылдар өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-уткалыг болбушаан, ӨФКС-ның мурнунда салдынган кол негелделериниң бирээзи.

Практиктиг ажыл:

1. Бөлгүм кичээлиниң сорулгалары.
2. Класстан дашкаар ажылдарны чорудар негелделери.
3. Класстан дашкаар ажылдарның кизжидилгелиг ужур-утказы.
4. Класстан дашкаар ажылдарның хевирлери?
5. Класстан дашкаар ажылдарның уругларның чогаадыкчы чоруунга салдары.

Онаалгалар:

- Тыва дыл неделязын эрттирер сорулгаларын чугаалап, оон чижек программазын тургус.
- Тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар ажылга пландан тургус (хевирин боду шилиир).

○ Тыва дыл хүнүн кажан демдегледип эрттирил? Ол хүнү доктаадырын кым саналдааныл?

○ Класстан дашкаар ажылдарның чугаа сайзырадылгазынга ужур-дузазы.

Тестилер:

1. Өй-өйлеп азы айлап, улдуңнар аайы-биле чорудар ажылдар

- класска кичээлдер
- класстан дашкаар ажылдар
- сула шимчээшкиннер
- өөредиглиг оюннар

2. Өөреникчилерниң кижизидилгезинге эң-не салдарлыг ажыл

- өөредиглиг оюннар
- класска кичээлдер
- класстан дашкаар ажылдар
- сула шимчээшкиннер

3. Класстан дашкаар үргүлчү чорудар ажылдарга

- өөредиглиг оюннар
- класска кичээлдер
- бөлгүмнер
- сула шимчээшкиннер

4. Класстан дашкаар ажылдарны эрттирип тура, чедип алып сорулгаларының бирээзи

- өөредиглиг оюннарны ойнаары
- төрөөн дылынга хүндүткелдиг, камныг, чараш чугааланып

өөренири

- бөлгүмнерге идепкейлиг киржирини
- сула шимчээшкиннерни кылыры

5. Класстан дашкаар өй-өйлеп чорудар ажылдарга

- тыва дыл кежээзи
- класска кичээлдер
- бөлгүмнер
- сула шимчээшкиннер

6. Баштай өөреникчилерге тайылбыр ажылын чорудар, күзелдиг уруглар киржир класстан дашкаар ажыл

- аянный номчулга
- класска кичээлдер
- бөлгүмнер
- сула шимчээшкinner

7. Ажыл айда каш катап болурун шиитпирлээр ажылдың хевири

- класстан дашкаар ажылдар
- класска кичээлдер
- бөлгүмнер
- ужуражылгалар

8. Болган чүүлдерни чырыдып бижиир класстан дашкаар ажыл

- класска кичээлдер
- хана солун
- бөлгүмнер
- ужуражылгалар

10. Эге школага тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар ажылдар уругларның аас чугаазын сайзырадыр сорулга-биле колдуунда

- класска кичээлдер-биле
- бижимел-биле
- аас-биле эртер
- башкының киржилгези-биле

11. Тиилекчилери класска, школага, кожуунга, республикага киржир класстан дашкаар ажылдың хевири

- класска кичээл
- олимпиадалар
- викториналар
- делгелгелер

Хыналда ажыл

Тыва дылга класстан дашкаар ажылдарны чорудары

Вариант I

1. Класстан дашкаар ажылдарны эрттирип тура, чедип алып сорулгалары, чорудар ажылдарның хевирлери, негелделери.

2. Бөлгүмнүң адын адааш, ажылдың планын тургузар.

Вариант II

1. Класстан дашкаар ажылдар өөреникчилерни демнештирип, янзы-бүрү хевирниң ажылдарын кылырынче идигни бээр, кичээлдерге алган билиглери улам ханылаар, бот-идепкейи, сонуургалы беდიир. Чүгө? Мен бодаарымга дээш, бодуңнуң бодалың-биле чугаала.

2. “Тыва дылым-чоргааралым” деп викторинадан тургус.

Капсырылга 1

Үннерниң үжүктөрүн өөредип турар үедө кичээлдерге ажыглаарыңа чыгдырган шүлүктөр

Үннерниң үжүктөрүн өөредип турар үедө кичээлдерге, азы оюн хевирлиг тургускан кичээлдерге дараазында одуруг шүлүктөрни ажыглап болур:

Аа

“Аа” дээрге уурак-тыр,
Амыдырал эгези-дир.
Черле ынчаш ак чемни
Черже төкпес, дээрже өргүүр.
Авазының эм-дом болган
Аа сүдүн эмген чаштың
Өзүгени өнөр болур,
Өөрүшкүзү өрү болур.
Ажы-төлдер чажыңардан
Аваларны камнап чоргар!
Авалар-ла чурттап чорза,
Аас-кежик кай-даа барбас.
Авий-шавый тургускан
Анаа эвес ийи чагы,
Ортузунда курлуг
Ол чүү деп үжүк-түр?

Б–Борбак хырныг хирезинде
Боду кадыр ышкаш баштыг.
Кандыг үжүк ындыг ийик,
Харыылаптар кижиге бар бе?

Е - Огородка чалдар кылып,
ооң ажыын көрдүвүс,
Дырбааш этке дөмей
чүү деп үжүк-түр ол?

Ж–Хайылбас, эривес дээш,
Харжыгаш-даа чүзү боор,
Хүннээректен дескеш,
Кандыг үжүк болганыл?

Ыы

Ырак эвес алаак черде
Ыт-кады эмгежок тур.
Ыры-шоорлуг чеде бергеш,
Ыяп барып чыып аалы

Оо

«Оо» дээрге кара чаңгыс
«Оо» диген алгы эвес,
Тыва дылда ындыг сөстү
Тыва тыртып аары белен.
Тоолчургу ногаан оран,
Тожу черниц тайгазында
Улай аккан ийи хемни
Улуг “Оо” дээр, биче “Оо” дээр.

О–Дээрбекти белге кеткеш,
Дескиндирип ойнап көрөм,
Демниг дүрген тываалыңар,
Кандыг үжүк болу бээр-дир?
С–Дагга, хемге тайбазын дээш,
Даайым аъдын дагалап каан,
Соондан изин көөрүмге,
С-ка аажок дөмей болду.

У–Тонуң, хевиң азарыңда
Далаш чокка топтап көрөм.
Аскыыш болган дүрзү хевир
Ажык үннүң кайызы-дыр?

Уу У–Тонуң, хевиң азарыңда
Далаш чокка топтап көрөм.
Аскыыш болган дүрзү хевир
Ажык үннүң кайызы-дыр?

«Уу!» дээн соонда бөрүлерниц
Улужары уяранчыг,
Бойдузувус булуңунда
Боду бүткен “хөгжүм” ол-дур.
Ээ

“Ээ” дээрге эргелиг сөс,
Ээн чүве кайда-даа чок,
Алды-киш-даа маңнаар черлиг,

Аңгыр куш-даа манаар эштиг.
Уруг-дарыг, өзүңер-ле!
Улугларны дөзөңер-ле,
Амдыызында школанар
Аажок камнап эдилеңер!
Э- Ча, согун холумда
Часпас адар оол мен,
Ынчалза-даа кириш чок
Ындыг чүү деп үжүгүл?

Ии

Ии дээр-ле чаңчыккан бис,
«Ии-хоо» кылдыр дыңналып кээр,
Арат кижээ аьды ышкаш
Алдын турбас, мөңгүн турбас.
Аът дээрге амыр хөлге,
Автол, бензин кудар эвес:
Артка-сынга тура дүшпес,
Артык кезек хереглевес,
Чылгы малды өстүрээли,
Чычаан ышкаш хүндүлээли.

Өө

Өле баштыг кырган –ача
Өле-дайын мунуп алган
Өөрүшкү арнын долган
Өөвүсче углай кел чор.

Үү

«Үү!» дизе, улус билир,
«Үү-үк!» диген үгү-ле-дир.
Караңгыда караа көскү
Кара чаңгыс кайгамчык куш.

Ф–Ийи холуң быктың орта

Ийлендир салывыдам,
Кандыг үжүк хевири
Карааң орта көстүп келди?

Класстар аайы-биле чижек кичээлдер

1 дугаар класс

Кичээлдин темазы: «Ө деп үннүң үжүү»

Кичээлдин хевири: катаптаашкын кичээли

Башкының чедип алыр түңнелдери:

1. “Ө”- деп үннү болгаш ооң үжүүн бергедээшкин чокка ылгап билирин чедип алыр;
2. “Ө” - деп үн кирген сөстөрни чугаазынга хостуг ажыглап билирин өөредир;
3. “Ө” - чингине тыва үн дээрзин билип алырынга чаңчыктырар.
4. Бодунуң бодалын хостуг чугаалап, эштериниң харыыларын шын үнелеп билирин чедип алыр.

Өөреникчилерниң чедип алыр түңнелдери:

Ө — деп үн кирген сөстөрни, домактарны чугаазынга шын ажыглап билир кылдыр өөренир;

.Чугаа сайзырадылганын чорудуп турда идепкейлиг киржир;

Эртемни бүгү талазы-биле шингээдири:

өөреникчилерниң дыл-домаан сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар, кичээлге сонуггалын оттурар.

Эртемнер аразының харылзаалыын чергелештир чорудары:

боттарының амыдыралынга даянып алгаш, хайгаарап билирин сайзырадыр, командага (бөлүктөргө) ажылдап өөредир, тыва төөгүнү хүндүлөп билир чорукка кижизидер.

Өөредилгениң бот-тускайлаң бүгү малалыг ажыл-чорудулгазы:

өөреникчилерниң кичээлге шын олурун болгаш кыдыраашка арыг, чараш бижиирин чаңчыктырар, кичээлге уругларның түңнел үндүрүп билирин чедип алыр, кичээнгейлиг болуп, өөрениген чүүлүн сактып алырынга өөреникчилерни чаңчыктырар.

Дерилгези:

Улуг Ө, бичии ө- нүң үжүктери, чурук, компьютер.

Кичээлге ажыглаар арга-методтар:

беседа, көргүзүг, айтырыг-харыы.

Кичээлдиң чорудуу

I. Организаcтыг кезээ

Кичээлче психологтуг киришикин болгаи кичээлдин темазын тодарадыры

				Т					
				Ө					
				Р					
				Е					
				Л					

Доора дургаар: 1. Кызыл – бистиң республиканың

2. «... кадырыы майык»

3. Шагаа үезинде чон хүрээге баргаи ... кылыр.

4. Ховунуң тараазын оорлап чиир амытан.

5. Өрттен артпас, ... арттар.

Узун дургаар:

1. «Төөгү билбес төөрээр,
... билбес түрээр».

Чурук-биле ажыл

Дараазында чурукта «ө» деп үн кирген сөстөрни тывыңар, олар-биле домактардан чогаадыңар (өг, өдек, өрүүр, хөл, өрге, өреге, өлең, өөр өрү, өшкү-хой, өыш, өң, өгбе, өндүр, өле буга).

Сөстөр-биле оюн

(Бердинген сөстөрдөн башкы ажык үндөн эгелээн сөс адаарга өөреникчилер кызыл өңнүг төгерикти көдүрөр, ажык эвес үндөн эгелээн сөс адаарга, көк төгерикти көдүрөр).

Ааржы, эзер, кадарчы, өреме, боорзак, хуужуур, хойтпак, ээжегей, йөрөөл, өзен.

Ө- деп үннүң сөстөрдө туружу

Хөл

өр - ге

Ө - рээл

өрт

Өң – чүзүн

ө – рүм

Үш харлаан уруг өнчүлүг боор.

Өшкү сүдү – эм.

Сула шимчээшкин

Эртен эрте одунгаш,

Эзеп-херлип олурбайн,

Өрээлимни агаарлаткаш,

Өрү шурап херилгеш,

Дөртке чедир орар мен.

Дөгереңер менээ

Дөмей кылдыр кылыңар!

Бот ажыл

Дараазында сөстөр – биле домактардан чогаат: өзек, өрт,мөргүл, өреге, мөзү.

Кроссворд

					Ө			
					Ө			
					Р			
					Е			
					Н			

Тыва кижиниң чуртаар өргээзи.

Ону билбеске төөрээр.

Ооң-биле тараа булгап чиирге чаагай-ла.

Мал чеми оорлап чиир хову амытаны.

Тывалар амыдыралының аайы-биле кандыг чоннарга хамааржырыл?

Сөзүглел-биле ажыл

Тыва чон мал ажылдыг көшкүн чоннарга хамааржыр. Ада-иези өгленген ажы-төлүнгө өөр малды өзек мал болзун дээш, үзүп бээр чаңчылдыг. Оларның амыдырал тудуп эгелээн байырлалынга дөргүл – төрели, өөрлери өөрүшкүзүн илередип келирлер.

Тываларның малы өзүүчел. Малдың чаш төлү өлбезин дээш, «карак – кызыл», шудургу ажылдаар. Чаш анай – хураган дыка чаптанчыг: чаа-ла өндейип туруп келген соонда өпеңнедир шурагылаар, өгенир. Оларның өңнери кандыг-даа болур.

Кадарчы хой кадарып мунар аъдын аалдан ырак эвеске өртээр.

Мал чемин өрге, күске чивес кылдыр кадагалап шыгжаар.

Тыва кижии өремелиг шайын хайындыргаш, өндүр улуг тайгазынга йөрээл салып, ажы – төлүнгө аас – кежикти өршээп хайырлаар кылдыр чер – дээр ээлеринден чүдүп, дилеп, өргүп чоруур. (Билдинмес сөстөрнүң уткалары-биле ажыл): өндейип, өпеңнедир, өгенир.

Өөрөнгөн үнүнүң туружун илередири

Өөрөнип турарывыс «Ө» - деп үнүвүс сөстөрнүң кайызынга туруп болур-дур чугаалап көрүңерем, уруглар?

Бот үнелел

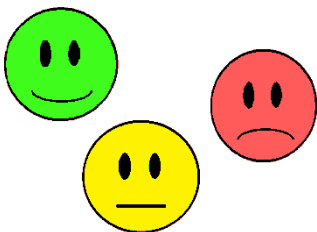
Мен чүнү билип алдым...

Солун болган чүүл...

Эң-не сонуургаан чүүлүм...

Тывызыксыг болган чүүл...

Бергедешкен чүүлүм...

2 дугаар класс

Темазы: Кым? Чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөр

Башкының чедип алыр сорулгалары:

а) Уругларга кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни өөредири;

б) Кым? чүү? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни чугаазынга хостуг ажыглап билирин чедип албышаан, уругларның сөс курлавырын байыдар;

в) Өөрөнгөн чүүлүн сайгарып, бөлүктөп, түңнөп билиринге чаңчыктырар.

Өөредилгелгениң бүгү талалыг кылдыныгларын чедип алыры:

Эртемни бүгү талазы-биле шиңгээдири:

Кижилерни көргүзүп турар сөстөр кым? кымнар?, кижиден өске чүвелерни көргүзөр сөстөр чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынарын тодарадып, ылгап өөренир;

Кичээлдин сорулгаларын башкының дузазы-биле тодарадып, бот-тускайлаң ажылдаар арга-шинээн сайзырадыр;

Кичээлге тургустунган негелделерге даянмышаан, бодунун база эштериниң ажылдаанын үнөлөп билири.

Өөрөнип алган билиин амыдыралга ажыглап билири.

Бөлүккө эш-өөрү-бил ажылдап билири;

Харылзажылганың бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы

Башкының болгаш эштериниң чугаазын дыңнап билири;

Кичээл үезинде чурумну сагыыры.

Билип алырының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы :

Бодунун харыызын өөрөнгөн билиинге даянып алгаш шынзыдары,

Кичээлдин дерилгези: мультимедийлиг проектор, аттыг чуруктар, оюн «Бөмбүктү киир тевери».

Кичээлге ажыглаар арга-методтар: тайылбыр, көргүзүг, беседа, көргүзүглүүнүн

Кичээлдин чорудуу

I. Организаcтыг кезээ

(Кичээлче психологтуг киришикин).

Кичээл шагы эгелээн

Кичээнгейлиг болуул,

Эртемнернин дөзүн дилеп,

Эрес – кeжээ өөрениил!

II. Чаа теманы тодарадыры.

а) *Чурук-биле ажыл.*

Чурукта чүнү чураан-дыр? Чурукта кым? азы чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвeлeрнiң аттарын адаңар.

Тоолда маадырларның ролун үлeжип алгаш, чугаалаңар. Кым? азы чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвeлeрнi көргүзeр сөстeрнi чүвe аттары дээр.

Кижилeрнi көргүзүп турар сөстeр Кым? Кымнар? деп айтырыгларга харыылаттынар: *башкы, башкылар, өөреникчи, өөреникчилер*. Кижиден өскe чүвeлeрнi көргүзeр сөстeр Чүү? Чүлeр? деп айтырыгларга харыылаттынар: *бaжың, бaжыңнар, мал, малдар*.

б) *Мергeжилгe 148.* Чүү? Чүлeр? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстeрнi ушта бижинeр. Ол сөстeр чүлeрнiң аттары-дыр. Чүгe оларжe чүү? чүлeр? деп айтырыглар салырыл? Адыг ашак аалга кeлгeш,

Адыш ишти тараа үлээн:
Авырганнар, кээргеннер,
аганактар шупту алган.

Күзен-бирни, таан-бирни,
Күшкүл база бирни алган.
Чүгле чаңгыс күскежикке
Чүү-даа артпаан, ыглавыткан.

Ч. Кара-Күске

в) Оюн «Шын тып!».

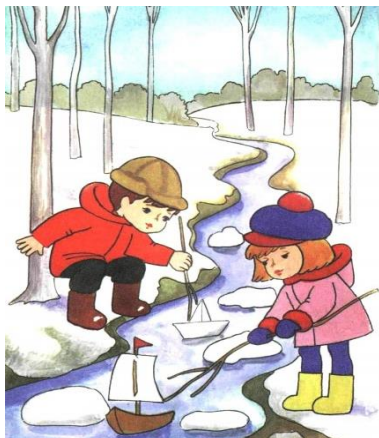
- Мен силерге сөстөр адап бээр мен. Кым? деп айтырыгга харыылаар болза, кызыл төгерикти көдүрер силер, чүү? деп айтырыгга харыылаар болза, көк төгерикти көдүрер силер: *тоолай, компьютер, дүлгүүр, акым, даайым, ыяш, күске, сыын, башкы.*

Мергежилге 150. Номчуңар. Каапкан сөстөрни кириңер. Аттан чогаадыңар. Дүжүрүп бижиңер.

Аяс, соок (чүү?) ... турган. Ыяштардан (чүлөр?)... оожум дүжүп турган. (Кымнар?) школаже далажып бар чытканнар. Оларны (кым?) ... өөрүшкүлүг уткуп алган. (Чүү?) ... эгелээн.

III. Быжыглаашкын

а) Чурук-биле ажыл

Чурукта кандыг үени көргүскен-дир, уруглар? Уруглар чүнү канчап турар-дыр?

Уругларга аттардан берээлинерем. Улуг эвес харылзаалыг чугаадан тургузуптаалыңар. Чугаада кым? чүү? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни ушта бижип алыңар.

Мергежилге 151. Чурукта чураан чүвөлөрнүң аттарын адаңар. Айтырыгларын салгаш, ол сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

IV. Бажынга онаалга. Кым? Чуу? Дөп айтырыгларга дугжуп турар сөстөрни киригеш, чугаадан тургузунар.

V. Түңнел Бот үнелел

3 дугаар класс

Темазы: Домакта санай адаан сөстөрниң аразынга биче сек Башкының чедип алыр сорулгалары:

Домакка санай адаан сөстөрниң аразынга биче сек салырын өөредир.

Санай адаан сөстөрлиг домактарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билирин чедип албышаан, уругларның сөс курлавырын байыдар.

Өөрөнгөн чүүлүн сайгарып, бөлүктөп, түңнөп билиринге чаңчыктырар.

Өөрөдигелгениң бүгү талазыг кылдыныгларын чедип алыры:

Эртемни бүгү талазы-биле шиңгээдири:

Домакка санай адаттыглан сөстөрниң аразынга биче сек салырын билип албышаан, чугаазынга шын ажыглап билир кылдыр өөренир.

Кичээлдиң сорулгаларын башкының дузазы-биле тодарадыры;

Кичээлге тургустунган негелделерге даянмышаан, бодунуң база эштериниң ажилдаанын үнөлөп билири.

Өөренип алган билиин амыдыралга ажыглап билири.
Бөлүккө эш-өөрү-биле ажылдап билири;
Билип алырының бүгү талалыг кылдыныглары
Башкының болгаш эштеринин чугаазын дыңнап билири;
Кичээл үезинде чурумну сагыыры
Харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныглары
Бодунуң харызын өөрөнгөн билиинге даянып алгаш
шынзыдары

Кичээлдин дерилгези: мультимедийлиг проектор, аттыг
чуруктар, оюн «Бөмбүктү киир тевери».

Кичээлге ажыглаар арга-методтар: тайылбыр,
көргүзүг, беседа, көргүзүтлүүнүң

Кичээлдин чорудуу

I. Организаcтыг кезээ (Психилогтуг белеткел)

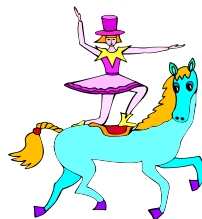
Коңга даажы кыңгырт диген
Коридор-даа ээн калган
Кичээл шагы эгелээн,
Кичээнгей-даа менде.

(Уругларның кичээлге беленин көөр)

II. Чаа билигни ажыдары

1.Аттыг чуруктар-биле ажыл

Чаан, арзылаң, цирк аьды
(Чуруктарны көргөш, домактар чогаадыр)

Кызылга цирк келген. Дыка солун болган, ынчангаш бичии
уруглар хөй болган. Мен чаанны, арзылаңны, цирк аьдын
сонуургадым.

Чаан, арзылаң, аът циркте бар болду. Домакта санай адаан сөстөрни тывар.

Өөренир теманы тодарадыр. Санай адаан сөстөрни биче сек-биле аңгылаарын билиндирер.

2. Самбырада домактар-биле ажыл (Уруглар номчуур, санай адаан сөстөрни ылгап тодарадыр).

Хемчик дургаар теректер, талдар, хадыннар, хараганнар, чодураалар үнген. 2. Мөге кижі буттаар, балдырлаар, шывадаар, катый кагар. 3. Ховуда ак, кызыл, сарыг чечектер эндерик үнген. 4. Чон хоорайларны, суурларны ногаанчыдып турар.

Бижип алыңар. Санай адаан сөстөрниң адаан шыяр.

Дүрүм-биле ажыл

Домакка санай адаттынган сөстөрниң аразынга биче сек салыр. Чижээ: Арыгга хектер, итпиктер, көгээзиннер эдиң турган. (ийи- үш өөреникчиге номчудар).

4. *Бот ажыл* Уруглар боттары санай адаан сөстөр кирген домактар чогаадыр. (Бергедежи бээр болза даяныр сөстөрни бээр).

а) хойлар, өшкүлөр, инектер.

б) авам, ачам, угбам, акым.

в) кызыл-кат, чодураа, ыт-кады, инек-караа.

Үн аяны-биле санаанын көргүзүңер. Бижиң демдээн каяа, чүгө салырын чугаалаңар.

5. *Кыдыраашка ажыл* Мергежилгелер 359, 360 (Дүжүрүп бижиир, санай адаан сөстөрниң адаан шыяр, хөй сектер орнунга тааржыр сөстөрни кириер).

Хыналдазын кылыр.

Сула шимчээшкин

Уруглар, шылай берген боор силер. Сула шимчээшкинден кылыптаалыңар.

Арбай-тараа соктап чиир

Аажок кежээ, эрес мен.

Согааш, бала эдим бо

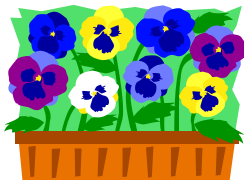
Соктап, челбиң кириптим

Бирээ, ийи, үш.

Бирээ, ийи, үш.

Мергежилге 361 (Дүжүрүп бижээш, санай адаан сөстөрнүн адаан шыяр). Хыналдазын кылыр.

IV. Быжыглаашкын Бердинген чуруктар-биле санай адаан сөстөр кирип турар домактардан чогаадыңар.

Чуруктарны ажыглап тургаш, санай адаттыгнан сөстөрлүг харылзаалыг чугаа тургузар.

V. Кичээлдин түңнели.

-Кичээл солун болду бе?

- Бодуңарның канчаар ажылдааныңарны смайликтер дузазы-биле үнелээр.

VI. Бажыңга онаалга. Мергежилге 362 (канчаар кылырын чижээн көргүзөр) Демдектер салыры.

4 класс

Кичээлдин темазы: Дефистеп бижиир нарын сөстөр

Кичээлдин хевир: чаа билигни шингээдир кичээл

Башкының чедип алыр сорулгалары:

Өөреникчилерге дефистеп бижиир нарын сөстөрни болгаш оон шын бижилгезин чедингир, билдингир кылдыр билиндирер;
Уругларның кичээлге идепкейлиг ажылдаарын көдүрер, дыл-
домаан сайзырадыр, сонуургалын оттурар, уругларның
боттарының үзел-бодалын илередип билирин чедип алыр.

Өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныглары:

Эртемни бүгү талазы-биле шиңгээдири:

дефистеп бижиир нарын сөстөрниң дузазы-биле чижектер
тургузарын чедип алыры;

дефистеп бижиир нарын сөстөргө хамаарыштыр боттарының
үзел-бодалын тодарадып, түннел үндүрүп билиринге
чаңчыктырар.

Ийи дазылдан тургустунган нарын сөстөрни дефистеп бижиир
деп медресеп билип, оон дазылдарын шын айтып билири,
салдынган сорулганы шиитпирлээринин аңгы-аңгы аргалары
турар деп чүвөгө өөренип алыры;

Эртемнер аразының харылзаалыын чергелештир чорудар.

Номдан херек медээни тып билири.

Өөренип турар чүүлү – биле бодунуң арга-дуржулгазын деңнеп
билири;

Башкының салган айтырыгларынга харыылып билири;
хайгаарап билирин сайзырадыр, командага (бөлүктөргө)
ажылдап өөрөдир.

Кичээлдин дерилгези: темага таарыштыр презентация, аттыг
чуруктар, ажылчын карточкалар, смайликтер.

Кичээлде ажыглаар методтар, аргалар: башкының
тайылбыры, деңнелге, беседа, көргүзүлгүүнүн.

Кичээлдин чорудуу

I. Организастыг кезээ (психологтуг белеткел)

Коңга даажы кыңгырт диген,

Коридорда шимээн читкен.

Кичээл шагы эгелээн,

Кичээнгейлиг өөренили.

- Экии, уруглар! Шупту бот-боттарыңарже хүлүмзүржүп

көрүшкештин, оожум олурунар. Шуптунарга бо кичээлде чедиишкинни күзеп тур мен.

II. *Чаа билиглерни ажыдары*

а) теманы тодарадыры

Самбырада чуруктарже кичээнгейлиг көрүнер, уруглар.

Чүлөрни көрүп тур силер? (янзы-бүрү каттар чуруктары)

Каттарның аттарын кым адаптарыл, уруглар? (честек-кат, кызыл-кат, көк-кат, инек-караа, киш-кулаа)

Эрхейлер! Бо каттардан өске кандыг каттар билир силер.

Каттарнын аттарында кым чүнүэскерди? (кат бүрүзүнүн ады 2 дазылдан тургустунган, дефистеп бижип каан)

Каш сөстен тургустунган-дыр? (ийи)

Ынчангаш, бо хүн чүнүбилип алыр-дыр бис? Кым билип каапты? (дефистеп бижиир нарын сөстөр)

Эрхейлер. Бо хүн «Дефистеп бижиир нарын өстөрни» шын бижиирин, адаарын өөренир бис.

б) кичээлдин өөредиглиг сорулгазын тодарадыры

Кичээливиске кандыг сорулга салып алыр бис? Бо хүн чүнү билип алыр ужурлуг бис? (нарын сөстөр-биле таныжып, оларнын шын адалгазын, бижилгезин өөренир бис).

Чаа билигни чедип алырда идепкейлиг ажылдаар, эжинин харызын дыңнаар, эжи-биле бодунуң бодалдарын үлежири.

в) дурум- биле ажыл

Номунарда 40 дугаар арынны ажыдынар.

Дүрүмнү кым номчуптарыл?

Дүрүм: Чаңгыс утканы илередир, ийи дазылдан тургустунган сөстөрни нарын сөстөр дээр. Нарын сөстөрни колдуунда дефистеп бижиир: алдын-доос, мыйгак-хараган (2-3 өөреникчиге номчудар).

Чижээ: каттарывыстың аттарынче кичээнгейлиг көрүнер.

Инек-караа – 2 дазылдан тургустунганнарын сөс. Ынчангаш дефистеп бижиир. Бердинген сөстөр-биле домактар чогаадыр.

г) бижимел ажыл

Кыдырааштарынар ажыткаш, ай-хүнү бижиптээлинер. (шын, чараштыр олуар, бижиирде демир-үжүктөрин шын тудар).

Каттар аттарын чазыг чокка дүжүрүп бижиир. (кымның чараш бижээнин чүгүртү хынаар, номчудар).

Тыва дылда чүгле каттар аттарын дефистеп бижиир эвес,

дефистеп бижиир нарын сөстөр хөй.

Дүрүм:

Хоорайлар, суурларның болгаш черлерниң каттышкан аттарының аразын дефистеп бижиир.

Чижээ: Мугур-Аксы, Шагаан-Арыг, Кызыл-Тайга, Ак-Даш.

Кижиниң каттышкан адын дефистеп бижиир: Кара-Күске, Чимит-Доржу, Алдын-Херел.

Кижиниң адының оол, кыс деп кезээн бичии үжүктөр-биле бижиир: Өлчөй-оол, Алдын-кыс.

Чүктөр аразының аттарын дефис-биле бижиир: соңгу-барыын чүк, мурнуу-чөөн чүк.

д) кыдыраашка ажыл

Дараазында мергежилге 112-ниң даалгазын кым номчуптарыл?

Ылгаан сөстөрже айтырыглардан салыңар. Кандыг сөстөрил?

Чүгө бирде дефис салырыл, бирде дефис салбазыл?

е) аас-биле ажыл

Мергежилге 113-тү аас-биле кылыптаалынар, даалгазын кым номчуптарыл, нарын сөстөрни тывар.

Сула шимчээшкин

Уруглар, шылай берген боор силер. Сула шимчээшкинден кылыптаалынар, туруп келинер.

Оожум-топтуг орар дээш

Оорга-моюн шылай берди

Ол-бо чукче эглип. Херлип

Олуруп-туруп шимчениил!

Бирээ, ийи, уш!

Бирээ, ийи, уш!

III. Быжыглаашкын

Оюн “ Аскан сөстөр ” (Канчаар кылырын тайылбырлаар).

Экранда сөстөрже көрүңер. Оларнын-биле нарын сөстөр тургузар бис. (аас-, ак-, арга-, аяк-, ажыл-, эп-)

Кым кичээнгейлиг болганыл? (айтырыг-харыы)

Нарын сөстөр каш дазылдыгыл?

Нарын сөстөрни канчаар бижирил ?

Нарын сөстөрниң чижектерин бээр.

Домакты төндүр “ Дефистеп бижиир сөстөрни... ”

IV. Кичээлдин түннели (бот- үнелел)

Кичээливисти долuzu-биле эки билип алган болзунарза, хөглүг
смайликче айтырымга, ийи холуңар көдүрер.

чүнү-даа билип албаан болзунарза, муңгаргай смайликти
көдүрер.

V. Бажыңга онаалга

VI. Онаалга. Мергежилге 114(онаалганы канчаар
күүседирин тодаргай тайылбырлап бээр, чижээн көргүзөр).
Демдектер салыры

Ажыглаан литература даңзызы

1. Алдын-оол, А. А. Диктантылар болгаш эдертиглер чыындызы : эге школаның 1-4 класстарынга. – Кызыл, 1998. – 255 а. – Текст : непосредственный.
2. Алдын-оол, А. А. Бижик өөрөдилгезинин кичээлдери : дөрт чылдыг эге школаның бирги класының «Үжүглели»-биле ажылдаар башкыларга методиктиг сүмелер / А. А. Алдын-оол, К. Б. Март-оол. – Кызыл, 2006. – 134 с. – Текст : непосредственный.
3. Алдын-оол, А. А. Үжүглел : ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному / А. А. Алдын-оол, К. Б. Март-оол, Н. Ч. Дамба. – Кызыл, 2013. – 135 с. – Текст : непосредственный.
4. Андрухова, Л. Л. Уроки развития речи : методика и практика преподавания. – Ростов-на Дону : Феникс, 2003. – 320 с. - Текст : непосредственный.
5. Антонова, Е. С. Методика преподавания русского языка (начальные классы) : учебник для студентов учреждений среднего профессионального образования / Е. С Антонова, С. В. Боброва. – 6-е издание, стереотипное. – Москва : Издательский центр «Академия», 2017. – 464 с. - Текст : непосредственный.
6. Бартан, Ф. М. Методическое указание к «Азбуке» для 1 класса общеобразовательных учреждений с родным (тувинским) языком обучения. – Кызыл : РИО ТувГУ, 2013. - 144 с. - Текст : непосредственный.
7. Дамба, Н. Ч. Тыва эге школаның өөреникчилеринин аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга ажыглаар методиктиг сүме / Н. Ч. Дамба, В. Ш. Монгуш. – Кызыл : ТКУ, 2006. – 30 а. - Текст : непосредственный.
8. Донгак, А. Б. Уругларга адаары берге үннерни өөрөдири : тыва эге школаның башкыларынга, логопедтерге методиктиг сүмелер. – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 2002. – 147 а. - Текст : непосредственный.
9. Дондуп, Е. Ч. Уругларның сөс курлавырын байыдар аргалары / Е. Ч. Дондуп. – Текст : непосредственный // Башкы. – 2003. - №2. – 27 а.
10. Доржукай, Н. Т. Тыва дыл болгаш төрөөн чогаал кичээлдеринге чурук-биле ажыл / Н. Т. Доржукай. – Текст :

непосредственный // Башкы. – 2005. - №1. – 24 а.

11. Иргит, Е. Л. Школага грамматиктиг сайгарылгаларны чорудары : башкыларга методиктиг дузаламчы. - Кызыл, 2007. – 82 а. - Текст : непосредственный.

12. Зиновьева, Т. И. Методика обучения русскому языку и литературному чтению : учебник и практикум для СПО. – Москва : Издательство Юрайт, 2017. – 468 с. - Текст : непосредственный.

13. Кульневич, С. В. Нетрадиционные уроки в начальной школе / С. В. Кульневич, Т. Б. Лакоценина. – Воронеж : Учитель, 2002. – 170 с. - Текст : непосредственный.

14. Кислов, А. В. Диагностика творческих способностей ребенка : практическое пособие. – Москва : Речь, 2011. – 64 с. - Текст : непосредственный.

15. Март-оол, К. Б. 2-4 класстарга тыва дыл башкылаарынын методиказы : методическое руководство к учебникам “Тувинский язык” для 2-4 классов : пособие для учителей. – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 2006. – 256 а. - Текст : непосредственный.

16. Львов, М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах. – Москва, 2000. – 497 с. - Текст : непосредственный.

17. Монгуш, К. Ш. Бойдус үжүглели. – Кызыл : НШХИ, 2014. – 116 а. - Текст : непосредственный.

18. Монгуш, З. Д. Ойнавышаан өөренили : эге школаның 1-2 класстарынга / З. Д. Монгуш, Б. Ө. Салчак, Ө. К. Ховалыг. – Кызыл, 2002. – 62 а. - Текст : непосредственный.

19. Монгуш, З. Л-С. Үжүктөрни болгаш саннарны шын бижип өөредири. – Кызыл, 2000. – 49 а. - Текст : непосредственный.

20. Ойдан-оол, А. К. Тыва дыл. 4 класс : 4-кү класска өөрөдилге ному / А. К. Ойдан-оол, А. М. Белек-Баир ; Тыва республиканың өөрөдилге, эртем болгаш аныяктар политиказының Национал школа хөгжүдөр институт. – Кызыл, 2017. – 175 а. - Текст : непосредственный.

21. Ойдан-оол, А. К. Методиктиг сүмелер : 4-кү класстың “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. – 2-ги эдилгелиг үндүргени. – Кызыл : КУБ “Тываполиграф”, 2007. – 140 а. - Текст : непосредственный.

22. Ойдан-оол, А. К. Тыва дыл : эге ниити өөрөдигениң 1-4 класстарыңа чижек программа / А. К. Ойдан-оол, Н. Ч. Дамба, М. Т. Сүдөр-оол. - Кызыл : Национал школа хөгжүдөр институт, 2017. – 44 а. - Текст : непосредственный.
23. Сат, Ш. Ч. Тыва дыл. 3 класс : ниити өөрөдиге черлеринге өөрөдиге ному / Ш. Ч. Сат, Н. Ч. Дамба, Н. М. Ондар. – Кызыл : Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 160 а. - Текст : непосредственный.
24. Эргил-оол, И. Ч. Тыва дыл. 2 класс : ниити өөрөдиге черлеринге өөрөдиге ному / И. Ч. Эргил-оол, Н. Ч. Дамба, Н. М. Ондар. – Кызыл : Национал школа хөгжүдөр институт, 2012. – 160 а. - Текст : непосредственный.
25. Ушинский, К. Д. О первоначальном обучении грамоте вообще / К. Д. Ушинский. – Текст : непосредственный // Педагогические сочинения : [в 4 томах]. – Москва : Педагогика, 1989. – 45 с.
26. Шакирова, Л. З. Методика преподавания русского языка (на материале национальных школ) : пособие для учителя / Л. З. Шакирова, Р. Б. Сабаткоев. – Санкт-Петербург : Филиал издательства “Просвещение”; Казань : “Магариф”, 2003. – 376 с. - Текст : непосредственный.
27. Шишкина, Т. В. Новые методы и приемы в работе по развитию речи / Т. В. Шишкина. - Текст : непосредственный // Начальная школа. – 2009. - №9. – 26 с.

Допчузу

Эге сөс	3
---------------	---

I эге. Эге школага тыва дылды башкылаарының ниити айтырыглары

1. Тыва дыл методиказының ужур-утказы болгаш сорулгалары	5
2. Тыва дыл методиказының өске эртемнер-биле харылзаазы	7
3. Эге школаның тыва дыл программы	9
4. Тыва дылды башкылаарыңа дидактиканың ниити дүрүмнери	
5. Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар методтар болгаш аргалар	15

II эге. Эге школага тыва дылдың өөредилге ажылын аайлап-башкаары

1. Өөредилге ажылын планнаары	25
2. Тыва дыл кичээлдериниң хевирлери болгаш тургузуу	27
3. Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар көргүзүг херекселдери..	38
4. Кичээлдерге ажыглаар өөредиглиг оюннар	41
5. Эге класстарга сула шимчээшкиннерни чорудары	47
6. Класс самбыразын ажыглаары	49
7. Тыва дыл кичээлин сайгарары	50

III эге. Тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар бот ажылдарның чамдык хевирлери

1. Мергежилгелерни кылдыары	57
2. Грамматиктиг сайгарылгалар	59
3. Тестилер-биле ажылдаары	62
4. Үлегер домактар болгаш тывызыктар-биле ажыл	64
5. Ажылчын карточкалар болгаш перфокарточкалар-биле ажылдаары	65
6. Ребустарны, кроссвордтарны ажыглаары	65
7. Сөс-биле ажыл	66

IV эге. «Үжүглел» ному-биле ажылдаары

1. Үннер, үжүктөр дугайында башкы чүнү билген турар уjurлугул?	73
2. Уругларны бижикке өөредир мурнунда белеткел ажылдары	75

3. Үжүглел үезинде чорудар ажылдарның хевирлери	77
4. Үжүглел соондагы үе	82

V эге. Эге школага «Тыва дыл» эртеминин бөлүктөрүн өөредири

1. Фонетиканы, шын бижилгени, шын адалганы башкылаарынын сорулгалары.....	88
2. Лексиканы, сөс тургузуун башкылаарының сорулгалары	90
3. Чугаа кезектери. Чүве адын өөредири.....	91
4. Демдек адын өөредири.....	93
5. Сан адын өөредири.....	95
6. Кылыг сөзүн өөредири.....	96
7. Ат орнун өөредири.....	97
8. Домак деп билигни өөредири.....	99
9. Пунктуацияны өөредири.....	102

VI эге. Эге школага аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазын чорудары

1. Чугаа сайзырадылгазының сорулгалары.....	107
2. Диктантылар, оларның хевирлери	109
3. Эдертиглерниң хевирлери, оларны чорудары	113
4. Чогаадыглар, оларның хевирлери.....	116

VII эге.Эге школага тыва дыл талазы- биле класстан

дашкаар ажылдарны чорудары	122
1. Класстан дашкаар ажылдарны чорударының сорулгалары	122
Капсырылга	130
Ажыглаан литература даңзызы	149

Учебное издание

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА

Учебно-методическое пособие

На тувинском языке

Составители

**Монгуш Валентина Шыдыраасвна,
Ооржак Ирина Делег-ооловна**

Редактор А.Р. Норбу

Дизайн обложки К.К. Сарыглар

Сдано в набор: 20.02.2020. Подписано в печать: 04.03.2020.

Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Физ. печ. л. 9,6. Усл. печ. л. 8,9. Заказ № 1594. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Ленина, 36

Тувинский государственный университет

Издательство ТувГУ